

A.QODIROV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

III – bo'lim. Makroiqtisod

O'quv qo'llanma

Toshkent - 2009

Uslubiy qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta mahsus ta'lim Vazirligi tomonidan tasdiqlangan «Iqtisodiyot nazariyasi» fani namunaviy dasturi asosida tayyorlangan ishchi dasturi asosida yozilgan.

Uslubiy qo'llanmada hozirgi davrning dolzarb muammolarini yoritishda qabul qilingan qonunlar, statistik ma'lumotlardan foydalanilgan.

Har bir mavzuda uni yorituvchi iqtisodiy atamalar keltirilgan.

Uslubiy qo'llanmani bakalavriat talabalari, yosh o'qituvchilar va iqtisod bilan qiziquvchi kitobxonlar ommasiga tavsiya etish mumkin.

Toshkent davlat texnika universiteti ilmiy-uslubiy kengashi qaroriga muvofiq nashr etildi.

Taqrizchilar;

i.f.n., dos. A. Tursunov

dos. E.J.To'laganov

© Toshkent davlat texnika universiteti., 2009

1–mavzu. MILLIY IQTISODIYOTNING ASOSIY MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLARI

1. Yalpi milliy mahsulot ijtimoiy ishlab chiqarishning asosiy ko'rsatkichi

Chet ellarda 1930 yildan boshlab, iqtisod makro va mikroga ajrala boshladi. Unga Dj. Keynsning 1920 yil «Obshaya teoriya zanyatosti, proSENTA i deneg» nomli kitobi bosmadan chiqqandan so'ng turtki bo'ldi. Chet ellarda Dj. Keynsni iqtisodni makroiqtisodiy darajada tahlil qilishning asoschisi deb hisoblaydilar. Makroiqtisod deyilganda, jami ijtimoiy mahsulotni takror ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan muammolar tushuniladi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, ularning qanday ahvolda ekanligini tahlil qilish iqtisodiy sog'lomlashtirishning muhim omillaridan hisoblanadi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar statistika ma'lumotlari asosida tarkib topadi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar **«milliy»**, **«milliy hisoblar tizimi»** deb ham ataladi. Bizda halq ho'jaligida ishlab chiqarishni ikki bo'limga ajratilganligi tufayli ko'rsatkichlar yahlit holda ifodalanmagan. Chet ellarda ko'rsatkichlar makroiqtisodiy yahlit holda o'rganiladi.

Milliy hisob tizimi qayta hisoblardan holi mahsulot qiymati va narhsini bog'laydigan bo'lganligi tufayli bunday hisoblar samaraliroq ham. O'zbekistonning jahon iqtisodiga qo'shilishda, uning ham o'z hisoblarini BMTda ishlab chiqarilgan **milliy hisoblar tizimiga** o'tishini taqozo etadi.

Hozirgi davrda davlatning iqtisodiy rivojlanishini o'lchashda, davlatning iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda, quyidagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalanadi; yalpi milliy mahsulot (*YaMM*), sof milliy mahsulot (*SMM*), milliy daromad (*MD*), shahsiy daromad (*ShD*), mavjud daromad (*MD*). Yuqoridagi ko'rsatkichlar milliy hisoblash tizimi asosida

hisoblanadi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga narhlar darajasi, foiz miqdori, bandlik kabi ko'rsatkichlar ham kiradi.

Iqtisodning sog'lom holda ekanligini belgilaydigan eng muhim ko'rsatkichlardan biri *YaMM* hisoblanadi. *YaMM* – bir yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlar yig'indisining bozor narhida ifodalanishidir. Yaratilayotgan mahsulotlarni aholi, davlat korhonalari harid qiladi. Shuning uchun mahsulotlar umumlashgan holda qiymat ko'rinishida ifodalanadi. *YaMM*ning hajmini to'g'ri aniqlash qayta hisoblashdan holi bo'lishini talab etadi. Buning uchun *YaMM*ni yaratish uchun kerakli bo'lgan oraliq mahsulotni hisoblamaslik kerak. Shuning uchun *YaMM* hajmi hisoblanganda, qo'shilgan qiymat mahsulotlarning bozor narhsidan uni ishlab chiqarish uchun ketgan material va yarim fabrikatlarning qiymatini ayirish lozim. Iqtisodiy mazmunda qo'shilgan qiymat, korhoning yaratilgan mahsulotga qo'shgan ulushini ifodalaydi. Ishlab chiqaruvchilar va mahsulot soni juda ko'p bo'lgani tufayli qayta hisoblardan holi bo'lgan miqdorini juda aniqlash qiyin.

Jahon tajribasida «Harajatlar oqimi» degan ko'rsatkich qo'llaniladi. Bu ko'rsatkichda: aholining iste'molga sarflaydigan davlatning tovarlar va xizmatlarni harid qilishga ketadigan harajati va sof eksport bilan bog'liq bo'lgan harajatlar yig'indisi ifodalanadi. Yuqoridagi ikkala ko'rsatkich *YaMM*ni hisoblasha bir hil ahamiyatga ega. Yalpi ichki mahsulot *YaMM*dan eksport va importdagi farqni ayirgandan qolgan qiymatiga teng bo'ladi. Respublikada 2006 yilda yaratilgan yalpi ichki mahsulot 20759 mlrd so'mni tashkil etgan, 2008 yilda esa bu ko'rsatkich 2006 yildagi ko'rsatkichga nisbatan 9,5 foizga yuqori bo'lgan. Sanoatda ishlab chiqarish hajmi 2007 yilda 12.1 foizga, qishloq ho'jaligida esa 6.1 foizga ko'paygan. 2008 yilda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 9 foizni, sanoatda 12,7 foizni, jumladan iste'mol tovarlari ishlab chiqarishda 17,7 foizga, xizmat ko'rsatish hajmi esa 21,3 foizga, qishloq ho'jaligida esa 4,5 foizga ko'paygan.

2. Sof milliy mahsulot, milliy daromad va milliy hisob tizimidagi boshqa ko'rsatkichlar

Sof milliy mahsulot (*SMM*) yalpi mahsulot bilan amortizasiya o'rtasidagi farqni ifodalaydi. *SMM* yillik ishlab chiqarish hajmini ko'rsatadi. Bu iqtisodiyotni ishlab chiqarish jarayonini qisqartirmasdan davom ettirishni ta'minlaydi.

MD bu ishlab chiqarish resurslari sifatida ishlatiladigan barcha daromadlar miqdori: ish haqi, renta, foiz va foyda. *MD* – yangidan yaratilgan tovarlar va hizmatlarning qiymati hisoblanadi. *MD*.ni aniqlashda *YaMM*dan amortizasiya harajatlari va biznesdan egri soliqlar olib tashlanadi.

MD ishlab chiqarilgan *MD*, hamda sarflanadigan *MD*ga ajratiladi.

Ishlab chiqarilgan *MD* bir yil davomida yangidan ishlab chiqarilgan tovarlar va hizmatlar yig'indisi hisoblansa, ishlatiladigan *MD* tabiiy ofat, saqlash natijasida isrof bo'lganlarni hisobga olgan holdagi qiymat hisoblanadi.

*MD*ning bir qismi iste'molga sarflansa, qolgan qismi jamg'arishga sarflanadi.

Iste'mol foizi milliy daromadning bir qismi bo'lib, jamiyat a'zolarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini, ijtimoiy himoyalash ehtiyojlarini qondirishga sarflanadi.

Jamg'arish ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflanishni ifodalasa, uning natijasi kelajakda iste'mol qilinadi.

Shahsiy daromad – kishilarning ish haqi shaklidagi olgan daromadi.

Mavjud daromad (*MD*) daromadning soliq to'langanidan qolgan qismi. Bunda shahsiy daromaddan daromad solig'i, shahsiy mulkdan mulk solig'i, merosdan meros solig'i to'laydilar.

3. Narh darajasi. Nominal va real YaMM

Yalpi milliy mahsulot nominal va real milliy mahsulot ko'rinishida ham ifodalanadi. Nominal milliy mahsulot joriy narhlarda hisoblangan milliy mahsulotdir. Real milliy mahsulot esa odatda o'zgarmas bazis narhlarida hisoblangan yalpi milliy mahsulotni ifodalaydi. Real *YaMM* inflyasiyani hisobga olish natijasida hisoblangan miqdor. Real *YaMM*ni hisoblashda narhlar indeksidan foydalaniladi.

Real yalpi milliy mahsulot miqdori quyidagi formula asosida hisoblanadi.

$$H_{\text{н}} = \frac{\mathcal{K}_{\text{б}}}{B_{\text{б}}} \times 100 \%$$

$H_{\text{н}}$ – narh indeksi;

$\mathcal{K}_{\text{б}}$ – joriy yildagi yalpi milliy mahsulot narhsi;

$B_{\text{б}}$ – bazis yilidagi yalpi milliy mahsulot narhsi.

*YaMM*ning deflyatorini hisoblashda iste'molchilar savatchasining tarkibidagi iste'mol tovarlari va xizmatlarining narhi, investitsiya, tovarlarining eksport va import tovarlarning narhi hisobga olinadi.

Deflirlash bu muayyan yildagi narhlar baza yildagiga nisbatan yuqori bo'lganda, real yalpi milliy mahsulot hajmini, muayyan yilda ishlab chiqarilgan *YaMM* qiytmatini kamaytirish yo'li bilan aniqlash. Masalan 1990 yilda ishlab chiqarilgan *YaMM* 1416,2 mlrd. so'mga teng bo'lgan. 2007 yilda 9664,1 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa unda deflyator 6,82 yoki 682 foizga teng bo'ladi ($9664,1 : 1416,2 \cdot 100 \% = 682$ yoki 6,82 foiz). Demak 2007 yilda real *YaMM* teng bo'ladi ($9664,1 : 6,82 = 1417,0$ mlrd so'm) ga teng bo'ladi.

YaMM deflyatoridan tashqari, narhlarning umumiy darajasi – iste'mol narhlari indeks (*IBI*)dan foydalaniladi. Iste'mol narhlari indeksi asosida iste'molchilarning iste'mol

savatchalarining qiymatini va o'tgan yildagi iste'mol savatchasiga nisbatan qiymat yoki arzonlashganligini aniqlash mumkin.

IBI –joriy yildagi iste'molchilar savatchasining narhi muayyan davrdagi iste'molchilar savatchasining narhsiga nisbatini ifodalanishida aniqlanadi. Bu quyidagi formulada hisoblanadi:

$$IBI = \frac{JI_{CB}}{MI_{CB}} \times 100\%$$

IBI – iste'mol narhlar indeksi;

JI_{Sb} – joriy yildagi iste'molchilar savatchasi narhi;

MI_{Sb} –muayyan davrdagi iste'molchilar savatchasi narhi.

YaMM deflyatori va *IBI* o'rtasida farq mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1. *IBI* harid qilingan tovarlar va hizmatlarning narhini ifodalasa, *YaMM* deflyatori ishlab chiqarilgan barcha tovarlar va hizmatlar narhini ifodalaydi.

2. *YaMM* deflyatorida import tovarlar narhsi hisobga olinadi.

3. *IBI* va *YaMM* deflyatorlari turli–tuman agregatlashtirish usuli bilan bir–biridan farq qiladi. *IBI* o'zgaraydigan tovarlar narhi mo'ljallangan bo'lsa, *YaMM* deflyatori *YaMM* tarkibining o'zgarishi bilan o'zgaradigan narhlarga mo'ljallangan. Yuqoridagi o'zgarishlarga qaramasdan *IBI* va *YaMM* deflyatorining o'zgarish sur'atlari o'rtasidagi farq katta emas.

O'zbekistonda *IBI* qismdan iborat bo'lgan 267 ta tovarlar va hizmatlar ko'rsatishdan iborat bo'lgan iste'molchilar savatchasini hisoblash mo'ljallangan:

1 bo'lim. Iste'mol tovarlari – 93 tur.

2 bo'lim. Kiyim va poyabzal – 81 tur.

3 bo'lim. Uy–joy, issiqlik, elektro–energiya va boshqa kommunal ho'jalik hizmatlari to'lanadigan haq – 9 tur.

4 bo'lim. Maishiy hizmat tovarlar – 28 tur.

5 bo'lim. Medisina hizmati – 6 tur.

6 bo'lim. Transport va aloqa – 14 tur.

7 bo'lim. Dam olish, bilim olish, madaniy tadbirlar – 26 tur.

8 bo'lim. Shahsiy gigiena buyumlari – 10 tur.

4. Sof iqtisodiy farovonlik va yalpi milliy mahsulot

«Biz respublikada ishlab chiqarishning nihoyat darajada pasayib ketishga ommaviy ishsizlikka yo'l qo'ymaslik, ishlab chiqarish faoliyatini rag'batlantirish uchun sharoitlar yaratish, iqtisodiyotning bir tomonlama hom ashyoviy yo'nalishiga qat'iy barham berish respublika ichki siyosatining eng muhim strategiyasi bo'lishi, ...qishloq ho'jaligi hom ashyosi va mineral resurslarni chuqurroq qayta ishlash, raqobatga bardoshli tayyor mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan texnologik siklning tugallanganlik darajasini oshirish kerak», – degan edi I.Karimov¹.

Yalpi milliy mahsulot davlatning ho'jalik yuritishini ifodalaydigan asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Lekin, bu ko'rsatkich kishilarning hayotining sifati va millatning farovonligini ifodalamaydi. Shu maqsadda, jahon tajribasida «Sof iqtisodiy farovonlik *NEW* – degan atama qo'llaniladi (*NEW* – degan atama 70–yillarda V.Nordhaus va Dj.Tobinson tomonlaridan tavsiya etilgan). Yuqoridagi ko'rsatkich yalpi milliy mahsulot qamrab olgan omillarni ham o'zida ifodalaydi. Masalan: uy–ro'zg'or ishlari, shahsiy tomorqa ho'jaligidagi ishlar, bolalarni tarbiyalash, bo'sh vaqt kabilar *SIF* ko'rsatkichida o'z aksini topadi. Bo'sh vaqt, daromadlarni oshishi bilan ko'paysa, aholining farovonligi ham oshgan hisoblanadi. «Sof iqtisodiy farovonlik» ko'rsatkichiga yashirin iqtisodni ham kiritish zarur. Unga legal, lekin soliq to'lamaydigan (kasallarga qarash, repetitorlik, uylarni ta'mirlash qo'shib hisoblansa, giyohvand moddalarni sotuvchilar, reket, qo'shib yozish) hisoblanmaydi.

¹ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 52, 53, 54 betlar.

Sof iqtisodiy farovonlik ko'rsatkichiga ekologik omillar ham ta'sir o'tkazadi. Atrof muhitning ifloslanishi, iqlim sharoitlarining o'zgarishi aholining farovonligiga salbiy ta'sir o'tkazadi. Demak, aholining sof iqtisodiy farovonligini quyidagicha ifodalash mumkin:

$NEW = YaMM$ – farovonlikka ta'sir etuvchi salbiy omillar+bozor faoliyatida hisoblanmagan omillar+bo'sh vaqt.

Sof iqtisodiy farovonlikni tajribada qo'llash qiyin bo'lsada, nazariy jihatdan uni hisoblash va asoslab berishga harakat qilinmoqda.

Asosiy atama va tushunchalar

Milliy hisob raqamlari, milliy iqtisodiyot, yalpi milliy mahsulot, yalpi ichki mahsulot, sof milliy mahsulot, milliy daromad, shahsiy daromad, narhlar indeksi, sof iqtisodiy farovonlik, YaMM defolyatori.

2-mavzu. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA DAVLATNING O'RNI

1. Bozor iqtisodiyotining davlat tomonidan boshqarish zarurligi

Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat bosh islohotchi sifatida ish olib borib, iqtisodiyotni va ijtimoiy turmushning hamma sohalarini o'zgartirish rejalarini tuzib, uni izchillik bilan amalga oshirishi lozim. Sobiq tizimni parchalanishi natijasida yuzaga kelgan mustaqil davlatlarning ko'pchiligi, demokratiyaning nihoyatda keng talqin qilinishiga yo'l qo'yib, davlatning tashkilotchilik roliga etarli e'tibor bermadilar va shu sababli ularda bozor iqtisodiga o'tish ko'p tartibsizliklarga olib keldi.

Mustaqil O'zbekiston bu yo'ldan bormadi, iqtisodiyotni davlat yo'li bilan tartibga solib borish eng oqil yo'l ekanligini aniqlab oldi. O'zbekiston Respublikasi I.A.Karimov ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasida (22 yanvar 2000y.) nutqida: «Davlatning kuch-quvvati avvalo, demokratik institutlarning mustaqil faoliyat ko'rsatishi uchun shart-sharoit yaratish, fuqarolar va jamiyatning barcha siyosiy, ijtimoiy, salohiyatini ro'yobga chiqarish, tadbirkorlik va iqtisodiy tashabbuslar erkinligi uchun zarur imkoniyatlarni tashkil etib borish qobiliyati bilan o'lchanadi»,— degan. Davlatlar olib borayotgan iqtisodiy siyosatlari ma'lum davrlarda u yoki bu mamlakatlarni iqtisodiyotini ko'tarishi, ayrim hollarda esa iqtisodiy o'sishning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Albatta, iqtisodiy tanglik holatiga tushgan davlatlarning iqtisodiy siyosati tanqidga uchrashi va iqtisodiy taraqqiyotga olib borilayotgan davlatning iqtisodiy siyosatiga ijobiy baho berilib, u olqishlarga sazovor bo'lishi ham mumkin. Umuman olganda, yangi bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan davrda biz bozor iqtisodiyoti oldida turgan muammolarni hal qila olish qobiliyatiga egamizmi?— degan savol tug'iladi. Albatta, bozor iqtisodiyotini rivojlantirishda tutgan o'rnini inkor etolmaymiz, chunki u kup iqtisodiy muammolarni hal eta oladi. U avvalo ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar manfaatlarini birlashtiradi va birgalikda iqtisodiyotni rivojlantirishga undaydi. Chunki, ishlab chiqaruvchilar, hizmat ko'rsatuvchilar iste'molchilar talabini qondiradigan darajada sifatli va qiymati jihatidan ularni qanoatlantiradigan qiymatlarda u mahsulotlarini va hizmat turlarini taklif etadilar.

Bozor mehanizmlari fan va tehnika yutuqlarini yangi ishlab chiqarish texnologiyalari ko'rinishida ishlab chiqarishga joriy etishlari natijasida, mahsulot ishlab chiqarish harajatlarining kamayishiga va uning qiymatini arzonlashuvga olib keladi.

Bozor orqali tovarlarga belgilanayotgan narhlar ishlab chiqarish jarayonini ma'lum yo'nalishlarga yangi investitsiya

mablag'larini qaysi sohalarga yo'naltirishni belgilaydi. Bozor iqtisodiyoti davrida davlatning o'rni, uning vazifasi mohiyati kamayadimi? Albatta yo'q. Jamiyatda shunday sohalar borki, unga bozor mehanizmi ta'sir eta olmaydi. Bular birinchi galda ijtimoiy tovarlar, ya'ni jamoa bo'lib iste'mol qilinadigan tovarlar va bajariladigan hizmatlar (milliy mudofaa, transport, ta'lim) tizimidir. Bu sohada ishlab chiqarishni tashkil etish vazifasini davlat o'z zimmasiga oladi. Undan tashqari bozor mehanizmini hal eta olmaydigan muammolar mavjud. Ular quyidagilardir: atrof-muhitni muhofaza qilish, ishsizlikka qarshi kurashish, inflyasiyalarning oldini olish va boshqa muammolarni davlatning aralashuvisiz hal etish mumkin emas.

Davlat o'zining alohida mavqeiga ko'ra, hamma davrlarda iqtisodiy jarayonlarga ta'sir o'tkazib kelgan. Hozirgi o'tish davrida davlat halq ho'jaligining, ayniqsa uning asosini belgilaydigan tarmoqlarning faoliyatini qo'llab-quvvatlashi, narhnavolarni tartibga solib turishi, soliq solish va qarz berishda ma'lum tabaqalarga imtiyozlar yaratishi, shuningdek, bevosita yordam ko'rsatish yo'li bilan muhim tarmoqlarga madad berishi lozim. Bozor munosabatlariga o'tishning qiyin davrida aholining manfaatlarini faqat kuchli qayta taqsimlash vositasiga ega bo'lgan davlatgina himoya qilishga qodirdir.

Ayni paytda, davlatning vazifasi himoya bilan cheklanibgina qolmay, bozor munosabatlarining qaror topishi davrida davlat islohot jarayonida faol ishtirok etishi, uning tashabbuskori bo'lishi va islohotlarning asosiy yo'nalishlarini va bozorga o'tish yo'llarini ishlab chiqishda peshqadam bo'lishi kerak. Davlat iqtisodiy islohotning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqishda bevosita ishtirok etadi. Eng muhimi esa shundaki, ularni amalga bevosita oshirish kerak. Chunki, faqat davlatgina umummilliy iqtisodiy manfaatlarini mujassam holda ifodalashga va himoya qilishga, aholining barcha kuchlarini umum maqsadlar asosida jipslashtirishga qodir.

Davlat o'z iqtisodiy faoliyatining huquqiy asoslarini, o'ziga hos «bozor shart-sharoiti»ni vujudga keltiradi va tasdiqlaydi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlat iqtisodiy erkinliklarning kafolatchisi bo'ladi. Shu tufayli davlat iqtisodiyotga o'zining tartibga solish ta'sirini maqbul ravishda o'tkaza oladi. Tartibga solinadigan bozor sharoitida asosiy maqsad yo'llarini ishlab chiqish, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning strategik yo'lini belgilash va bu yo'lni o'tkazish yuzasidan taktik qarorlar qabul qilish, davlat zimmasiga yuklatiladi. Ijtimoiy muammolarni hal etishda, aholini ijtimoiy himoyalashning samarali va aniq — ravshan tizimini vujudga keltirishda davlat katta o'rin tutadi. Vujudga kelayotgan ishbilarmonlik tuzilmalarining qaror topishi va rivojlanishiga ko'maklashish ham davlatning burchidir. Yuqorida aytilganlarga hulosa qilib aytish kerakki, hozirgi davrda, ya'ni aholini ijtimoiy himoyalash muhim o'rin tutayotgan bir davrda, bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan boshqarish muhim o'rin tutadi. Prezidentimiz I.A.Karimov bu haqda lo'nda qilib aytib qo'ygan.

«Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat bosh islohotchi bo'lishi iqtisodiyot va ijtimoiy turmushning hamma sohalarini o'zgartirish rejalarini tuzib, uni izchillik bilan amalga oshirish zarur. Ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan hozirgi bozor davlat tomonidan tartibga solib turadigan bozordir².

Bozor sharoitida davlat o'z zimmasiga oladigan, ya'ni bozor mustaqil bajara olmaydigan vazifalarni quyidagi guruhlariga bo'lib ko'rishimiz mumkin. Bular:

1. Iqtisodiyotni kerakli miqdorda pul bilan ta'minlash.
2. Bozor faoliyatini tashqi, salbiy (masalan ishlab chiqarishning iqtisodiy jihatlarini) ta'sirlardan himoyalash, boshqarish.

² Karimov I.A. O'zbekiston — bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. IV bob: «O'zbekiston — buyuk kelajak sari», Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 112—113 betlar.

3. Pul bilan o'lchab bo'lmaydigan va talabga aylantirib bo'lmaydigan jamoatchilik noz-ne'matlariga bo'lgan ehtiyojni qon-
dirish. Ya'ni mudofaa, jamoat tartibini saqlash, davlat boshqaruvi, yagona energetik tizimi kabi jamoat foydalanishdagi xizmat va tovarlarni etkazib berish ham davlat zimmasidir.

Respublikani hozirgi sharoitda jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingan inqirozga qarshi choralar dasturi o'zbekistonni 2009 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishi bo'lib qoladi degan edi Respublika Prezidenti I.A.Karimov³. Bu masalalarni davlatni faol boshqaruvi asosida hal qilish mumkin.

Iqtisodiyotda davlat aralashuvini biz davlatning 3 ta vazifasi orqali ifodalashimiz ham mumkin. Bular: samaradorlik, adolatlilik va barqarorlikdir.

Samaradorlilik vazifasini bajarishi davlatning tadbirkorlik faoliyati uchun muhit yaratib berishida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga davlat o'zining monopoliyaga qarshi siyosati orqali biznes olamida raqobat muhitini ham yaratadi. Bunday muhitlarning yaratilishi esa o'z navbatida tadbirkorlik faoliyatining samaradorligini oshirish bilan birga alohida sifatli va arzon mahsulot hamda xizmat yaratilishi uchun zamin bo'ladi.

Adolatlilik vazifasi davlatning ijtimoiy siyosatida o'z ifodasini topadi.

Barqarorlik vazifasi esa davlatning iqtisodiy rivojining davriy shaklini tugatuvchi: ishsizlik, inflyasiya, ishlab chiqarish tangligi kabi muammolarni hal etuvchi makroiqtisodiy barqarorlashtirish dasturlarida amalga oshiriladi. Yuqoridagi uchta global vazifadan tashqari davlat huquqiy asosni va ijtimoiy iqlimni ta'minlash, kichik biznesni va hususiy tadbirkorlikni

³ Karimov I.A. Mamlakatni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish davr talabi. O'zbekiston ovozi. 2009 14 fevral

qo'llab-quvvatlash, ilm-fan olamidagi muhim tadqiqotlarni rivojlantirish, ilmiy-tehnika taraqqiyotini rag'batlantirish, hududiy muammolarni hal etish kabi vazifalarni ham davlat o'z zimmasiga olgan.

2. Davlatning iqtisodiy siyosatiga nazariy jihatdan yondoshishi

Bozor iqtisodiyoti davrida davlatning aralashuviga munosabat, uni vujudga keltirish va rivojlanishi har hil bo'lgan.

Bozor munosabatlari tarkib topgan davr (HVII va HVIII asrlarda) merkantilistlar fikri hukmron bo'lgan.

Uning mohiyati sanoat va savdoni rivojlantirish uchun davlat tomonidan iqtisodiyotning tartibga solinishi zarurligida edi. HVIII asr ohirida merkantilizmning o'rniga kelgan klassik maktab namoyondalari A.Smit, D.Rikardo va boshqalar davlatning iqtisodiyotni tartibga solishga aralashuviga salbiy munosabatda bo'lganlar. Bu g'oyani birinchi marta A.Smit asoslab bergan. Uning fikricha, bozor iqtisodiyotida asosiy tartibga soluvchi omil bozor hisoblanadi, bundan kelib chiqqan holda bozorga to'liq mustaqillik berilishi lozim. Davlat esa, iqtisodiyotga aralashmaslik siyosatini olib borishi lozim. Hozirgi zamon neoklassik konsepsiyalar (monetarizm, rasional kutish nazariyasi) g'oyalari o'sha klassik maktab g'oyalaridan kelib chiqadi.

Endi iqtisodchilar, davlat hukumatlari oldida iqtisodiy inqirozlarning oldini oladigan, uning oqibatlarini yumshatadigan, inflyasiya va ishsizlikni bartaraf etadigan milliy iqtisodiyotni tartibga solish mehanizmini topish asosiy masala bo'lib qoldi. Ana shunday mehanizmini angliyalik iqtisodchi Dj.M.Keyns asoslab berdi. Dj.M.Keyns iqtisodiy inqirozlar va ishsizlikning asosiy sababi, iste'mol buyumlari va ishlab chiqarish vositalariga etarli iste'mol talabning bo'lmasligi, deb ko'rsatadi.

Bunga asosiy sabab, daromadlar o'sgan sari foydali ne'matlarga bo'lgan talab pasayib, insonlarda daromadlarini

jamg'arish harakati kuchayadi. Bu degan so'z, tadbirkorlarning ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talabi ham pasayib borishi natijasida foyda ham kamayib boradi. Shuning uchun ham uning fikricha, davlat iqtisodiyotga aralashishi va uni tartibga solishi zarur. Demak, Dj.M.Keyns davlat o'zining iqtisodiy sohasida olib boradigan siyosati vositasida, jami talab va jami taklifni bir-biriga muvofiqlashtirish, iqtisodiyotni tanazzul holatidan chiqarish va barqarorlikni ta'minlashi kerak, degan fikrni ilgari surgan.

Nazariy jihatdan Dj.M.Keynsning qarashlari iqtisodiyot nazariyasida yangi, makroiqtisodiyot bulimi vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Amaliy jihatdan esa, ikkinchi jahon urushidan sung Dj.M.Keynsning g'oyalari (ya'ni pul kredit va moliya vositasida jami talabni tartibga solish) hamma rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy siyosatning asosi qilib olindi. Bu esa, ushbu mamlakatlardagi iqtisodiyotni davriy tebranishlarning yumshatishga olib keldi. Aytish mumkinki, ushbu nazariyani ko'pgina mamlakatlar hukumatlari o'z iqtisodiy siyosatlarining yangi yo'nalishiga asos qilib oldilar. Davlatlar iste'mol buyumlari va ishlab chiqarish vositalari bozorlarini kengaytirish yo'li bilan samarali talabni kuchaytirishni maqsadga muvofiq, deb e'tirof etdilar.

G'arb mamlakatlarda iqtisodiyotni davlatlashtirish siyosati olib borilishi natijasida iqtisodiyotda davlat sektori vujudga keldi. Hukumatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlari va yo'riq rejalarni tuzishni tashkil etdi, katta davlat bozorini vujudga keltirib, o'zining buyurtmalarini bajarishga (ular katta foyda keltirar edi) katta firmalarni jalb etdi.

Rivojlangan G'arb mamlakatlarida, erkin tadbirkorlikni va cheklanmagan raqobat tarafdorlari bo'lgan neokonservatorlar keynsantlikka qarshi chiqdilar. Ularning namoyondasi amerikalik iqtisodchi Mnltan Fridman iqtisodiy erkinlik himoyachisi bo'lib maydonga chiqdi. M. Fridman (1974—1975) yildagi krizislar sababli, Amerika iqtisodiyotini barqarorlashtirish konsepsiyasini ishlab chiqdi. U inflyasiyaning oldini olish uchun davlat

muomaladagi pul hajmini qattiq, nazoratga olishga asosiy e'tibor qaratgan. M. Fridman monitar ya'ni (fiskal) siyosatini ilgari surdi. Fiskal siyosati makroiqtisodning asosiy elementi bo'lib pul-kredit siyosati orqali taklif qilinayotgan pul hajmiga va unga to'lanadigan foiz darajasiga ta'sir etadi.

Monitar siyosati Rossiya davlatida ham E.Gaydar tomonidan qo'llanildi. U larzali terapiya nomi bilan mashhur bo'lib, ko'zlangan natijalarni bermadi. AQSh, Angliya, GFR va boshqa bir qator mamlakatlarda neokonservatorlik yo'riqlariga asosan iqtisodiy siyosat asosida «samarali taklif» – hususiy tadbirkorlikni rag'batlantiruvchi qoida asos qilib olindi. Erkin tadbirkorlik foydali bo'lishi uchun, foydadan va mehnat daromadlaridan olinadigan soliq stavkalari pasaytirildi. Kam samarali deb topilgan tarmoqda davlatni ho'jalik ishlariga aralashuvi kamaytirildi. Davlat korhonalarining bir qismi hususiylashtirildi. Ko'pgina mamlakatlarda halq ho'jaligini rivojlantirish qisqardi, ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish birmuncha kamaytirildi. Ammo bozorning o'zi davlat tomonidan tartibga solinishiga muhtoj.

Chunki bozorning o'zi hal eta olmaydigan muammolar bor, bular muhtojlik, inflyasiya, ishsizlik va h.k. Demak, rivojlangan mamlakatlarda, ya'ni bozor iqtisodiyotini hozirgi o'zining hususiyatiga, fe'liga ko'ra qarama–qarshi bo'lgan ikki vosita, ya'ni bozor va davlatning bozor munosabatlariga aralashuvi tartibga soladi. Professorlar P.Samuelson va N.Nordhaus (AQSh) hozirgi zamon makroiqtisodiy boshqarish fe'lini shunday tushuntirdi. Bozor mehanizmi ko'pgina sohalarida narh va ishlab chiqarishni aniqlaydi, ayni vaqtda davlat va soliq, harajatlar vositasi yordamida bozorni tartibga soladi. Ikkala tomon – bozor va davlat muhimdir. Ularning unisi yoki bunisi bulmagan sharoitda iqtisodiyotni boshqarishga harakat qilish – bir qo'l bilan chapak chalishga harakat qilish bilan barobardir.

O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti varianti qabul qilingan. Ya'ni, bizda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlat bozor mehanizmini yaratadi va uning hayotda

harakat qilishini ta'minlab beradi. Bu to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov shunday degan: «Iqtisodiyotni erkinlashtirishda bosh vazifa, eng avvalo, davlatning nazoratchilik va boshqaruvchilik vazifalarini – funksiyalarini qisqartirish, birinchi galda, hususiy biznes faoliyatiga aralashuvini cheklashdan iborat. Ayniksa, hususiy biznesga ko'proq erkinlik berish lozim. Umuman, iqtisodiy faoliyatning bozorga hos mehanizmlariga ko'proq erkinlik berish zarur.

Buning uchun tegishli huquqiy zamin, tashkiliy va iqtisodiy shart–sharoit va kafolatlarni yaratishimiz kerak»⁴. Keyingi bosqichda esa, ya'ni bozor mehanizmi ishga tushganda, bizning iqtisodiyotimiz mavjud sharoitlardan kelib chiqqan holda, bozor mehanizmi va davlat tomonidan boshqarilib boriladi.

3. Davlatning iqtisodiy siyosati va davlatning boshqarish mehanizmlari

Davlat iqtisodiyotni ma'muriy, hususiy, iqtisodiy mehanizmlar orqali boshqaradi. Davlat, firmalar o'zining korhonalarga tayinlagan rahbarlari va ma'muriy muassasalar tomonidan iqtisodiyot rivojini nazorat qilib borishga ma'muriy boshqarish deyiladi. Davlatni iqtisodiy usullar orqali bozorni tartibga solish tadbirlari davlat ihtiyoiridagi korhonalarni boshqarish byudjet, soliq va pul–kredit siyosati orqali, hamda kapital sarflarni nazorat qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Iqtisodiy usullar shunday qo'llanishi kerakki, bunda ular bozor kuchini, o'rnini bosmasliklari kerak. Aytaylik olib borilayotgan soliq siyosati ishlab chiqarish darajasini ko'tarishiga narhlar esa talab va taklif muvozanatini ta'minlashi kerak. Iqtisodiy uslublar orqali, davlat iqtisodiyot taraqqiyotini salbiy

⁴ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon xayot – pirovard maqsadimiz. Toshkent, «O'zbekiston», 2000 y. 19 bet.

tomonlarini doimo kuzatib, uni oldini olishi yoki hal etishi mumkin. Keyingi davrlarda iqtisodiyotni tartibga solishning bevosita va bilvosita usullaridan ham foydalanilmoqda. Bevosita uslubda asosan davlat tomonidan rejalashtirish hisobiga iqtisodiyotni tartib solinmoqda. Bilvosita usulida iqtisodiyot taraqqiyotida kamchiliklarni o'rganib, ularni bartaraf etish yo'li bilan va moliya kredit vositalari, soliqlar siyosati orqali iqtisodiyot tartibga solinadi.

O'zbekiston Prezidenti «Bozor sharoitida iqtisodiyotni davlat yo'li bilan tartibga solish, odatda, iqtisodiyotning davlat sektorini rivojlantirishni boshqarish, hamda ijtimoiy muammolarni hal etish yo'li bilan bevosita, shuningdek huquqiy va iqtisodiy vositalar yordamida bilvosita amalga oshiriladi»⁵, – degan edi.

Milliy iqtisodiyotni boshqarishdan maqsad: a) ijtimoiy ehtiyojlar tarkibi; b) zarur bo'lgan foydali ne'matlar va xizmatlar to'plami; v) ijtimoiy ishlab chiqarish strukturasi o'rtasida mutanosiblikka erishishdan iboratdir.

Davlat o'z faoliyati natijasida qanday asosy masalalar va muammolarni hal etmog'i zarur. Bular quyidagilardan iboratdir, fan va texnika taraqqiyotini strategik istiqbollashtirish, umumiy nuqtai nazaridan fan va texnika taraqqiyotining kuchayishi mumkin bo'lgan ijtimoiy–iqtisodiy oqibatlarga baho berish va uzoq muddatga halq ho'jaligining rivojlanishini istiqbollashtirish, jamiyatning kam ta'minlangan qatlamlarini himoyalash pul–moliya tizimini talabga javob beradigan holda harakat qilishini ta'minlash, transport, aloqa va madaniyat muassasalari, sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minot moddiy texnika bazasini davlat tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiya asosida rivojlantirish. Hozirgi davrda iqtisodiyotni tartibga solishning muhim shakli sifatida iqtisodiyotni davlat tomonidan dasturlashtirish keng tarqalib bormoqda. Bunda davlat tomonidan eksport, import,

⁵ Karimov I.A. O'zbekiston – buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 117 bet.

mablag'lar, malakali ishchilarni tayyorlash ilmiy tadqiqotlar o'tkazish dasturlarini ishlab chiqishdir. Endi yuqoridagi vazifalarni bajarishda davlat qanday vositalardan foydalanadi? Ularning asosiysi quyidagilardan iborat: fiskal va pul siyosati, ijtimoiy siyosat va daromadlarni tartibga solish siyosati, tashqi iqtisodiy siyosat.

Umuman olganda, davlat iqtisodiy faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagicha:

- bozor iqtisodiyoti huquqiy asoslarini ta'minlash;
- bozor mehanizmi yahlitligi va uning normal ishlashi uchun shart-sharoit yaratish;
- aholini iqtisodiy jihatdan himoya qilish va daromadlarni adolatli taqsimlash;
- halqaro iqtisodiy munosabatlarning samarali rivojlanishini ta'minlash.

Davlatning byudjet mablag'larini taqsimlash siyosatiga, uning fiskal siyosati deyiladi. Pul siyosati ham iqtisodiyotda barqarorlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Pul miqdorini tartibga solish orqali davlat narh darajasiga, investision jarayonlariga va aholining iste'moliga, milliy ishlab chiqarish hajmiga va iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'sir etishi mumkin. Ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning vositalari bir-biri bilan bog'liqdir. Bunda bir sohada qabul qilinayotgan qarorni boshqa sohalarga ta'sirini, albatta, inobatga olmoq zarurdir. Ularga asosan narh-navolarning oshishi bilan jamg'armalarni indeksasiyalash, yashash minimumini o'rnatish, kam ta'minlangan oilalarga yordam ko'rsatishdan iborat. Undan tashqari ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat sohaslarini ham o'z ichiga oladi.

Tashqi iqtisodiy siyosat davlatning halqaro savdo, valyuta munosabatlarida tutgan o'rni bilan belgilanadi.

Iqtisodiyotda bozor munosabatlarini tarkib toptirilgan sari, bozor mehanizmi shakllantiriladi va u iqtisodiyotni tartibga solish vositalardan biri bo'ladi. Bunda davlat o'ziga hos bo'lmagan funksiyalarni bozor mehanizmiga o'tkazib, iqtisodiyotni tartib

solish hammaga ma'lum dasturlar – moliya, kredit, soliq, valyuta siyosati, narhlarni nazorat qilish, hamda bilvosita ta'sir ko'rsatishning boshqa choralari yordamida amalga oshiriladi va iqtisodiyotni tartibga soluvchi ikkinchi vosita bo'ladi.

Asosiy atama va tushunchalar

Davlat, davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish, siyosat, kredit-pul siyosati, tashqi iqtisodiy siyosat.

3-mavzu. IJTIMOIIY ISHLAB CHIQRISHNING DAVRIYLIGI. ISHSIZLIK VA INFLYASIYA

1. Ijtimoiy ishlab chiqarishning mohiyati

Iqtisodiyot uchun ishlab chiqarish birlamchi bo'lib, ustuvorlikka egadir. Ishlab chiqarish deganda faqat mahsulotlarni emas, balki kishilarning talab-ehtiyojlarini qondiruvchi turli hizmatlarni yaratish ham tushuniladi. Iqtisodiyot nazariyasida ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan omillar, ishlab chiqaruvchi kuchlar va ularning yuqori samara bilan ishlatilishini ta'minlovchi iqtisodiy shart-sharoit (munosabatlar) ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlanishini ta'minlaydi. Iqtisodda ishlab chiqarish keng ma'noga ega. **Kishilar ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyat ishlab chiqarish hisoblanadi.** Umuman ishlab chiqarish – uning o'ziga hos ijtimoiy shakllariga bog'liq bo'lmagan asosiy va umumiy belgilarning yig'indisidan iborat. Ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining taraqqiyoti insoniyat madaniyatining yuqoriga qarab rivojlanishida moddiy asos bo'lib hizmat qiladi. Ishlab chiqarish bir yo'la harakat emas, ishlab chiqarish bu uzluksiz jarayondir. Ishlab chiqarish jarayonida tovarlar hajmi hamda uning qiymati ham oshib boradi.

Ishlab chiqarish jarayoni 2 turga bo'linadi: **moddiy ishlab chiqarish va xizmatlar ishlab chiqarish jarayoni**. **Moddiy ishlab chiqarish jarayoni** jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan hom ashyo, turli ishlab chiqarish vositalari texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishni qamrab oladi. U turli ishlab chiqaruvchi tarmoqlar, sanoat, qurilish, transport, qishloq ho'jaligi, kommunal ho'jalik, maishiy xizmat va boshqa tarmoqlardan tashkil topadi. Xizmatlar nomoddiy ne'matlar, **ishlab chiqarish** ma'naviy qadriyatlar, nomoddiy xizmatlar ko'rsatiladigan sog'liqni saqlash, maorif va boshqa shunga o'hshash tarmoqlardan tashkil topadi.

Ishlab chiqarish munosabatlari kishilar o'rtasida moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol jarayonida vujudga keladigan munosabatlardir. Ular turli tizimlarda o'ziga hos belgiga ega bo'lib, o'zaro farqlanadi.

2. Iqtisodiy rivojlanishning davriyligi.

Iqtisodiy sikl va uning bosqichlari.

Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, hech qaysi mamlakatda iqtisodiy rivojlanish bir tekis bo'lmaydi. U davriy harakterga ega bo'lib, iqtisodiy o'sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. Iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiy davrga (siklga) quyidagicha ta'rif beriladi: «Davriy – bu mulkiy ho'jaliklar va jahon ho'jaligini bir butun holda harakat qilishining umumiy shakli... iqtisodiy dinamikaning muhim omili, makroiqtisodiy muvozanatning aniqlovchilaridan biri..., progressiv rivojlanishning shakli»⁶.

«Iqtisodiy sikl iqtisodiy rivojlanish darajasining ketma-ket yuksalishi va tushkunlikka tushish jarayonidir»⁷. Demak, iqtisodiy

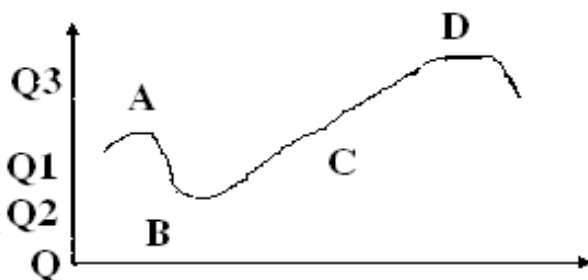
⁶ Kamaev V. D. Uchebnik po osnovam ekonomicheskoy teorii. M. Vldos, 1994 g. 355 str.

⁷ Makkanell R., Bryu S.L. Ekonomiks. Referat. M., Menedjer, 1992 g. 72 str.

davr bu rivojlanishning shakli bo'lib, iqtisodiyotning bir inqirozdan ikkinchi inqirozgacha bo'lgan harakat davrini o'z ichiga oladi. Davrlar davomiyligi turlicha, ya'ni qisqa va uzun bo'lishi mumkin. Shuning uchun «uzun to'lqinlar» va «qisqa to'lqinlar» davri farqlanadi. Uzun to'lqinlar davri 40–60 yillik davrni o'z ichiga oladi. «Uzun to'lqinlar» nazariyasiga angliyalik H.Klark asos solgan. 1847 yilda 1793 va 1847 yillardagi inqirozlar o'rtasida 54 yillik farqga e'tibor berdi va u tasodifiy emas, bu jarayon ob'ektiv shartlangandir, degan hulosaga keldi.

Davriylik nazariyasini rivojlantirishda ko'pgina iqtisodchi olimlar ham o'z hissasini qo'shgan. Ular o'z asrlarida to'lqinlarni, iqtisodiy adabiyotlarda ortiqcha ishlab chiqarish davriy inqirozlarni o'rganishga katta ahamiyat bergan. Yuqoridagi ta'kidlab o'tiladigan iqtisodiy davr (sikl) ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlanguncha qadar takrorlanib turadigan harakati tushuniladi.

Buni shematik ko'rinishda ifodalashimiz mumkin (rasm-1).

1-rasm Iqtisodiy davr va uning bosqichlari

T – yillar;

Q – milliy ishlab chiqarishning real hajmi;

A – o'tgan ishlab chiqarish siklining eng yuqori hajmi;
AV – krizis davrida ishlab chiqarishni pasayish hajmi;
VS – turg'unlik va jonlanish bosqichlarining iqtisodiy rivojlanish;

D – bosqichning yuqori nuqtasi;

CD – yuksalish bosqichining iqtisodiy rivojlanish.

Iqtisodiy davr (sikl) inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi. Bu bosqichlar iqtisodiy davr fazalari deyiladi. Fazalarning har birida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi. Endi fazalarni alohida ko'rib chiqamiz. Vaqti-vaqti bilan ijtimoiy ishlab chiqarish harakatida paydo bo'lib turadigan uzilish, ya'ni iqtisodiy nomutanosiblik **iqtisodiy inqiroz** deyiladi. Uning ikki turi farqlanadi:

1. Ortiqcha tovar ishlab chiqarishdan yuzaga keladigan inqiroz.
2. Ishlab chiqarishning qisqartirish natijasida yuzaga keladigan inqiroz.

Inqiroz davrida ishlab chiqarishning qisqarishi narhlarning barqaror bo'lmasligi, ishsizlar sonining ortishi, ish haqining pasayishi, aholi (mehnatkashlar) turmush darajasining yomonlashuvi kabi holatlar yuzaga keladi. Inqiroz bosqichida tovarlar aholining sotib olish qobiliyati bilan belgilanuvchi talabiga nisbatan ortiqcha ishlab chiqarilganligi va sotilmay qolayotganida yaqqol ifodalanadi, narhlar va foyda miqdori pasayadi, ishlab chiqarish hajmi qisqaradi. Buning natijasida ishsizlar soni ko'payadi, ish haqi pasayadi, kreditga talab oshadi, foiz ko'tariladi, banklardagi qo'yilmalar ommaviy ravishda qaytarib olinadi.

Inqirozdan keyin **turg'unlik** fazasi boshlanadi. Bu bosqichda ishlab chiqarishning pasayishi to'htaydi, u turg'unlik holatida turadi. Tovarlarini bozorda juda past narhlarda sotish boshlanadi. Bo'sh pul kapitali tashkil topib, foiz pasayadi. Bu **jonlanish** bosqichi uchun sharoiti vujudga keltiradi. **Jonlanish**

bosqichida ishlab chiqarish oyoqqa turib oladi. Ishlab chiqarishning hajmi asta-sekin krizisdan ilgari darajasiga etadi, narhlar ko'tariladi, foyda miqdori oshadi, jonlanish fazasini o'rnini **yuksalish fazasi** egallaydi. **Yuksalish fazasi** uchun ishlab chiqarishning inqirozgacha bo'lgan darajasidan oshib ketish, tovar narhlarining ancha ko'tarilishi, korhonalarning ishga tushurilishi, ishsizlar sonining kamayishi, bank va kredit ishlarining yo'lga qo'yilishi kreditga talabning oshishi va foiz me'yorining ko'payishi harakterlidir. Nisbiy ortiqcha ishlab chiqarish va nisbiy kam ishlab chiqarish shaklidagi inqirozlardan tashqari **strukturaviy inqiroz** ham mavjud bo'lib, ular davriy harakterga ega emas. Bu holda ayrim soha va tarmoqlar o'rtasida chuqur nomunosiblik yuz beradi. Bunday inqiroz sababi hom ashyolarning keskin etishmasligidir. Masalan, energiya inqirozi bilan boshlanadi. Strukturaviy inqiroz natijasida talab va taklif munosabatligi buziladi va hom ashyoning narhsi ko'tarilib ketadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, strukturaviy inqiroz davriy harakterga ega emas, lekin uzoq muddat davom etishi bilan harakterlanadi. Siklli inqirozdan farqli ravishda, struktura inqirozda, bir yoki bir necha tarmoq izdan chiqqan sharoitda qolgan tarmoqlar tez rivojlanadi.

Albatta, davlat inqirozga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshirib turadi. Inqiroz va tushkunlik davrlari salbiy oqibatlarini oldini olish, ularni bartaraf etish uchun nafaqat bir mamlakat doirasida, balki mamlakatlararo faoliyatlar muvofiqlashtirilmoqda, birgalikda milliy dasturlar ishlab chiqarilmoqda.

3. Pulning qadrsizlanishi

Pulning qadrsizlanishini oldini olish, unga qarshi kurashish uchun avvalo «narh belgilash tizimini, yanada tartibga solish, bozorni tartibga solib turuvchi vosita sifatida narhnining rolini mustahkamlash, narh-navoni erkin qo'yib yuborishning

I.A.Karimov «esankiratadigan» mehanizm O'zbekiston uchun noma'qul ekanligini qat'iy e'tirof etgan holda, ulgurji va chakana narhlarni bosqichma-bosqich erkinlashtirish, erkin (kelishilgan) narhlarda sotiladigan tovarlar doirasini kengaytirish yo'lini izchil amalga oshirish, ... monopollashtirish tuzilmalarni ajratish hisobiga narh–navoning sun'iy ravishda oshirib yuborishiga yo'l qo'ymaslik choralarini ko'rish» lozim degan edi⁸.

Iqtisodiy tebranishlar davrida narhlar va bandlilik darajasida o'zgarishlar vujudga keladi. Narhlarning oshishi — inflyasiya deyiladi. Bu atama HIH asrning ohirida vujudga kelgan bo'lib, kengayish katta bo'lish degan mazmunni anglatadi. Monitarizmni asosiy qonunga binoan, inflyasiya jarayoni mahsulot ishlab chiqarishga nisbatan tovarlar narhsining oshishi natijasida vujudga keladi. Bunday hol ishlab chiqarishning barcha sohalarida bo'ladi. Inflyasiya narhlar indeksi yordamida hisoblanadi.

Inflyasiya sur'atlarini quyidagi formula asosida aniqlash mumkin:

$$I_d = \frac{Ж_6 - Б_6}{Ж_6} \times 100\%$$

I_d – inflyasiya sur'ati;

J_b – joriy narh indeksi;

B_b – bazis narh indeksi;

Masalan, 1990 yilda bazis iste'mol mollari narhlari indeksi 113,6 % ga teng bo'lgan bo'lsa, 2008 yilga kelib, u – 118 % ga teng bo'lsa, inflyasiya sur'ati 2008 yilda teng bo'ladi 3,7 % ga.

Nima uchun inflyasiya bo'ladi?

Birinchiidan: muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga nisbatan ortiqcha pullarni chiqarilishi.

⁸ Karimov I.A. O'zbekiston – buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 191 bet.

Ikkinchidan: davlatning harajatlari daromadlaridan oshib ketganda, inflyasiya bo'ladi. Bunda davlat odatda inflyasiyadan chiqish uchun harbiy sanoatga ko'p mablag' sarflaydi. Jahon narhi ham inflyasiyaga ta'sir etishi mumkin. Inflyasiya turlari: iqtisodchilar talab va taklif inflyasiyasini qayd etadilar.

Talab inflyasiyasi. Yalpi taklif va yalpi talab o'rtasidagi muvozanatni yalpi taklifning o'zgarishi natijasida buzilishni ifodalaydi. Unga davlat harajatlarining oshishi, ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talabning oshishi va aholi daromadlarining oshishi ta'sir o'tkazadi. Ya'ni daromadlarning ishlab chiqarilayotgan tovarlarga nisbatan ko'p bo'lishi ham inflyasiyaga olib keladi. Harajatlar inflyasiyasi, harajatlarning oshishi bilan narhlarning ko'tarilishini ifodalaydi. Yashirin narhlarni o'rnatilishi ham, hom ashyo narhining oshishi kasaba uyushmalarining ta'siri ostida ish haqining oshishi narhlarning oshishiga sabab bo'ladi.

Inflyasiya o'sish sur'atlari bo'yicha uch turga bo'linadi.

Mo'tadil inflyasiya. Bunda narhlar sekin o'sadi (yiliga 10 % gacha o'sadi), pulning qiymati saqlanadi.

Tezkor inflyasiya – yiliga narhlar 200 % gacha o'sadi, davlatlar o'rtasida tuziladigan iqtisodiy shartnomalar chet el valyutasiga bog'liq holda narhlarning o'sishini e'tiborga olib tuziladi.

Giperinflyasiya. Bunda narhlar 200 % ortiq yiliga o'sadi, muomaladagi pul hajmi va narhlar astronomik sur'atlar bilan oshadi, narh bilan ish haqi o'rtasda juda katta farq vujudga keladi. To'lanayotgan ish haqlari minimum iste'mol savatchasi talabini ham qondirmaydi. Inflyasiya bir turdan ikkinchi turga o'tishi mumkin. Umuman tezkor inflyasiya sanoati rivojlangan mamlakatlarda ham bo'lib turadi.

Ammo mo'tadil inflyasiya rivojlangan mamlakatlarga hos inflyasiyadir. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan paytdan to 1993 yilgacha, ya'ni rubl zonasida bo'lgani uchun, pul – to'lov doirasida samarali nazorat qilish imkoniyatiga ega emas

edi. 1993 yil noyabridan so'm-kuponni va 1994 yil o'rtasidan milliy valyuta – so'mning joriy etilishi Markaziy Bankning pul sohasi ustidan nazorat qilishni to'liq, o'z qo'liga olishini ta'minladi. Natijada yillik inflyasiya asta-sekin pasaygan bo'lsa ham, lekin rivojlangan davlatlarga qaraganda, yuqoriroq darajada bormoqda.

Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, iste'mol narhlarining inflyasiyasi 2003 yilga kelib bu 3,8 foizni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich 2007 yilda tasdiqlangan parametrlar doirasida saqlangan holda, 6,8 foizni tashkil etdi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, inflyasiya bu narhlar umumiy darajasining oshishi tushuniladi. U ochiq va yashirin turda bo'ladi. Ochiq inflyasiyada narhlar sekin ko'tariladi yoki ko'tarilmasligi ham mumkin. Bunda tovarlarning kamomadligi kuzatiladi, tovarlar va hizmatlarning sifatsizligi ortadi.

Inflyasiya balanslashgan bo'lganda, narhlarning oshishi bilan tovarlar miqdori ham oshadi, balanslanmagan inflyasiyada narhlar oshadi, mahsulotlar va hizmat ko'rsatish miqdori pasayadi. Yana kutilayotgan va kutilmayotgan inflyasiya turlari mavjud. **Kutilayotgan** inflyasiya bashorat qilish mumkin, **kutilmayotgan** inflyasiya to'satdan narhlarning oshishi bilan namoyon bo'ladi.

Kutilayotgan inflyasiya va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, **kutilmagan inflyasiyani** oldindan aytib bo'lmaydi. Birinchi holda inflyasiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib, uni sezilarli darajada yumshatish mumkin.

Ikkinchi holda narhlarning kutilmagan o'sishi natijasida mamlakat iqtisodiy ahvolidan sezilarli yomonlashuvi ro'y berishi mumkin. Inflyasiyaga qarshi kurashning taktikasi mavjud bo'lib, qisqa muddat ichida uning natijalarini tahlil qilish strategiyasi uzoq muddatga belgilangan maqsadlar va usullarning yig'indisidir.

O'zbekiston Respublikasida davlat tomonidan iqtisodiy-moliyaviy, soliq va pul-kredit siyosatini erkinlashtirishga

qaratilgan samarali chora–tadbirlarni amalga oshirish natijasida inflyasiya darajasining keskin kamayishi ta'minlandi. Hususan, agar inflyasiya darajasi oldingi yilga nisbatan 2000 yilda 24,9 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2005 yilda atigi 6,4 % ni tashkil etgan. 2005 yilda inflyasiya darajasi 7,8 %ni tashkil etgan. Bu esa rivojlangan mamlakatlarga hos bo'lgan mo''tadil inflyasiyani tashkil etadi.

Inflyasiyaning bunday keskin pasayishi – ish haqi, aholi daromadlarining o'sishiga, bank tijorat stavkalarining pasayishiga, buni natijasida esa iqtisodiyotning turli tarmoqlariga ajratiladigan kreditlar hajmining ortishiga asos yaratdi.

Inflyasiyaning iqtisodiy ijtimoiy oqibatlari murakkab va turli ko'rinishlarga ega bo'lgan hol hisoblanadi: aniq qadriyatlar miqdori kamayadi, jamiyat a'zolarining keskin tabaqalanishi (boylar va kambag'allar) narhlar tizimining buzilishi, iqtisodiy rivojlanishning keskin pasayishi kuzatiladi.

Inflyasiyaning oqibatlarini yo'qotish maqsadida har qanday davlat inflyasiyaga qarshi chora–tadbirlarni amalga oshiradi. Inflyasiyaga qarshi kurashishning taktikasi mavjud bo'lib, qisqa muddat ichida uning natijalarini tahlil qilish, strategiyasi esa uzoq muddatga belgilangan maqsadlar va usullarning yig'indisidir.

2-jadval

2000–2005 yy. O'zbekiston Respublikasida inflyasiya darajasi (narhlarning oldingi yilga nisbatan % da oshishi)

Yillar	Umumiy iste'mol narhlari indeksi
2000	24,9
2001	27,4
2002	27,6
2003	10,3
2004	1,6
2005	6,4
2006	6,8
2007	6,8
2008	7,8

Strategik usulda – uzoq muddatli pul siyosati amalga oshiriladi. Pul massasining o'sishiga qattiq limit belgilanadi. Byudjet kamomadini qisqartirishga harakat qilinadi.

Taktik usullar: korhonalardan imtiyozli soliq olish, davlat mulkining hususiyashtirish, iste'mol mollarini sotib olishni ko'paytirish, jamg'arish normasini, davlat obligatsiyalari foizini oshirish va h.k. qo'llaniladi.

4. Ishsizlik va uning iqtisodiy oqibatlari. Ouken qonuni

Mehnat bozorida ish kuchiga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi muvozanat qator omillar ta'sirida buzilib turadi. Bu omillardan biri mehnat bozorining boshqa tovarlar bozoriga

bog'liqligidir. Iste'mol tovarlariga bo'lgan talabni o'zgarishi ishlab chiqarish tarkibining o'zgarishiga olib keladi. Masalan, bir tovarni ishlab chiqarishga qaraganda boshqasining ishlab chiqarishi foydali bo'lib qoladi. Mehnat bozorida ham shunga mos ravishda birinchi sohada ishchilarni yollash qisqarib, ikkinchi sohada ishchilarga bo'lgan talab oshadi. Ishchilar bir ishdan bo'shab, ikkinchisiga kirishlari lozim bo'lib qoladi. Toki, ular boshqa soha bo'yicha tovar ishlab chiqarish, malakasini egallab, unga moslashib olgunlariga qadar, ya'ni, ish kuchining taklifi talabga moslashguncha, mehnat bozorida muvozanat buziladi. Natijada ishsizlar paydo bo'ladi.

Ishsizlik mamlakatda ishga layoqatli, belgilangan maoshga ishlashni hohlovchi va ish qidirib yurgan fuqarolarning borligi bilan ifodalanadi. Mehnatga layoqatli aholi deganda, 16 yoshdan katta (respublikamizda 16 yoshdan boshlab mehnat qilish qonun bo'yicha ruhsat etilgan) va mehnat qilishga qodir kishilar tushuniladi. Mamlakatning barcha mehnatga layoqatli aholisi uning mehnat resurslarini tashkil qiladi.

Muvozanatsizlikning sabablaridan yana biri ishsizlik hisoblanadi. Ishsizlik bu mehnatga layoqatli aholining ba'zi sabablarga ko'ra beish yurishi hisoblanadi. O'qish bilan band bo'lgan talabalar, pensionerlar, uy bekalari, to'liq bo'lmagan ish kuni bilan ishlayotganlar, ishsizlar soniga qo'shilmaydi.

Ishsiz yurishning sabablariga ko'ra ishsizlikning quyidagi turlari mavjud:

Friksion ishsizlik – ixtiyoriy ishsizlik, turli sabablarga ko'ra, chunonchi bir hududdan boshqasiga ko'chish, kasbini o'zgartirish, uyida bola parvarish bilan shug'ullanish sababli yuzaga keladi, ishsizlikni bir turib bo'lib, u doimo mavjud bo'ladi. Friksion ishsizlikka yuqori ish haqi olish maqsadida ish qidirayotganlar ham kiradi.

Mavsumiy ishsizlik mavsumiy ishlarning tugashi natijasida kelib chiqadi. Masalan, qish oylarida qishloq ho'jalik ishlari to'xtab, qishloqlarda ko'pchilik ishsiz qoladi.

Tarkibiy ishsizlik ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlar natijasida vujudga keladi. Bunday ishsizlar o'z ihtisoslarini o'zgartirishga majbur bo'ladilar.

Davriylik ishsizlik ishlab chiqarish hajmi qisqarganda vujudga keladi. Biz «to'liq bandlilik» tushunchasini ishlatganda, 100 % bandlilik ko'zda tutilmaydi. Iqtisodchilar friksion va tarkibiy ishsizlikning bo'lishini maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar.

Davriy ishsizlik mamlakat iqtisodiyotining davriy rivojlanishi bilan bog'liq ishsizlikdir. Davriy ishsizlik mamlakat iqtisodiyotining barcha sohalari inqirozga yuz tutgan davrda sodir bo'ladi. Bu paytda iqtisodiy faollik pasayadi, jami talab kamayadi. Bu esa o'z navbatida ishsizlik darajasining keskin oshishiga olib keladi. Mamlakat iqtisodiyoti jonlangan davrda esa jami talab oshadi. Bu esa o'z navbatida ishsizlik darajasining pasayishiga olib keladi va hokazo. Bunday ko'rinishdagi ishsizlik davriy ravishda goh o'sib, goh pasayib turadi va jamiyat uchun juda og'ir kechadi. Davriy ishsizlikning uzoq vaqt davom etishi iqtisodiyotni izdan chiqarishi oqibatida butun jamiyatni larzaga solishi mumkin.

Ihtiyoriy ishsizlik – tabiiy ishsizlik turi bo'lib, bunda mehnatga layoqatli kishilarning mehnat faoliyatidan o'z hohishi bo'yicha chetlashgan, ya'ni ishlashni hohlamaydigan qismi tushuniladi.

Institusional (muassasaviy) ishsizlik ham tabiiy ishsizlikning navbatdagi turi hisoblanadi. Ishsizlikning bu turi ish kuchi bozori infratuzilmasi amal qilishi hamda shu bozorda talab va taklifni o'zgartiruvchi omillarni keltirib chiqaradi.

Tehnologik ishsizlik ishlab chiqarishning amal qilishida texnologik usullar bir-birining o'rniga kirib kelishi bilan birga boradi. Ularning ishida asosiylari bo'lib mehanizasiya, avtomatlashtirish, robotlashtirish va ahborot texnologiyasini qo'llash hisoblanadi.

Hududiy ishsizlik tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-psihologik xususiyatdagi bir qator kompleks omillar bilan bog'liq.

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to'liq band bo'lmaslik hos. U o'z ichiga ish kuchi ishlarining to'liq hajmini bajarmaydigan bir qismini oladi.

Turg'un ishsizlik mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo'qotgan, ishsizlik bo'yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo'lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo'lmagan qismini qamrab oladi.

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy hajmi potensial hajmidan ortib ketishi mumkin. Bunday hol ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ham past bo'lgan davrlarda ro'y beradi. Ishlab chiqarishga ishlarning qo'shimcha smenalarini jalb qilish, kapital uskunalaridan, o'rnatilgan me'yordan yuqori darajada foydalanish, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o'rindosh ishlarda band bo'lish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Shuning uchun to'liq bandlilik friksion va tarkibiy ishsizlikni bo'lishi bilan birga, siklik ishsizlik 0 ga teng bo'lganda, amal qilinadi. Ishsizlikning bunday ko'rinishi, ishsizlikning tabiiy darajasi deyiladi. Ishsizlik darajasini aniqlash uchun mamlakatning barcha aholisi uch guruhga bo'linadi:

1. 16 yoshga to'lmagan yoshlar, ruhiy kasalhona va ahloq tuzatish kolonniyalarida yashayotganlar;
2. Nafaqaho'rlar, talabalar, uy bekaları qandaydir sabablarga ko'ra ishlamayotganlar va ish qidirayotganlar;
3. Ish kuchi.

Ishsizlik darajasi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$I_d = \frac{N_{uc}}{N_{u_k}} 100 \%$$

Bunda: I_d – ishsizlik darajasi;

Ishs – ishsizlar soni;

Ish_k – ish kuchi.

Ishsizlik hozirgi kunda jamiyatimizning eng markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Chunki u, birinchidan, resurslardan to'liq foydalanilmayotganlikdan va aholi daromadining pastligidan dalolat beradi. Ikkinchidan, mamlakat yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarishning mavjud imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmayotganlikdan dalolat beradi. Bular o'z navbatida ma'lum salbiy oqibatlar keltirib chiqaradi. Ulardan birinchisi ijtimoiy sohada kuzatiladi. Bu oilaviy munosabatlarda vaziyatning keskinlashuvi va jamiyat miqyosida noroziliklarning ko'payishiga olib keladi.

2006 yilda ishga joylashish maqsadida mehnat birjasiga murojat qilganlar soni 391,5 ming kishini tashkil etib, 2005 yildagi ko'rsatkichga nisbatan 4,6 foiz kam bo'lgan, bu ko'rsatkich 2007 yilga kelib yana 5,0 foizga kamaygan, 2006 yilda ishsiz deb ro'yhatga olinganlarining 74,7 foizga qishloq aholisi tashkil etgan. Ishga joylashtirish tashkilotlarida ishsiz deb ro'yhatga olinganlarining 15,3 foizi to'g'ri kelgan.

2008 yilda 661 mingga yaqin ish joylari tashkil etildi. Shu jumladan kichik biznes sohasida - 374 mingta, hizmat ko'rsatish va servis sohasida esa 220 mingta, kasanachilik hisobidan esa 97,8 mingta yangi ish joylar tashkil etildi. 2008 yilda ish bilan band bo'lganlarning 76 foizi kichik biznes sohasida band bo'lganlar.

Respublikada ishsizlikni oldini olish va bozor iqtisodiyoti sharoitida aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlash uchun kompleks tadbirlar ishlab chiqilib hayotga qo'llanilmoqda. Jumladan, tovarlarga, hizmatlarga, tariflarga chakana narhning ko'tarilishiga muvofiq aholi daromadlarini indeksasiyalash tizimi tashkil etilib, yashash qiymatini eng kam miqdori aniqlanib, davlat tomonidan ish haqining eng quyi miqdori belgilab berilmoqda. Ayrim oziq-ovqat mollari davlat tomonidan dotatsiya mablag'lari bilan chakana narhlar nisbiy arzon darajada ushlab turilibdi. Tashkil etilgan mehnat birjalarida ishsizlarni ro'yhatga olish ularni

ikkinchi mutahassislikka o'qitish va ishsizlik nafaqalari berish tashkil etilgan. Bu olib borilayotgan tadbirlar ma'lum darajada ishsizlik muammolarini hal etishini engillashtiradi.

Ishsizlik nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy oqibatlariga egadir. Turg'unlik (depressiya) bosqichi ish kuchining faoliyatsizligiga sabab bo'ladi, faoliyatsizlik esa malakaning yo'qolishiga hamda ijtimoiy va siyosiy tartibsizliklarga olib keladi.

Ishsizlikning salbiy oqibatlaridan biri uning YaMM hajmiga ta'sir o'tkazishi hisoblanadi. Ishsizlikning haqiqiy darajasi 1 % ga oshganda YaMM ning hajmi 2,5 % ga tushadi. Ishsizlik darajasi bilan YaMM o'rtasidagi bunday teskari bog'liqlikni amerikalik iqtisodchi A.Ouken tahlil qilgan, shuning uchun bu bog'liqlik A.Ouken qonuni deyiladi. Ishsizlikni o'sishidan jamiyat juda katta iqtisodiy talofat ko'radi.

4. Ishsizlik va inflyasiya o'rtasidagi bog'liqlik. Fillips egri chizig'i

Ishsizlik inflyasiya bilan bog'liqdir. Oddiy Keyns modelini bandlik va ishlab chiqarish hajmi modeliga solishtirsak, iqtisodiyotda ishsizlik va inflyasiya birdan yuzaga kelmaydi. Balki inflyasiya bilan ishsizlik o'rtasida bog'liqlik mavjuddir. Bu bog'liqlik strategiyasi deyiladi. Inflyasiya va ishsizlik darajalari o'rtasidagi bog'liqlikni Fillips egri chizig'i grafikasida yaqqol ko'rish mumkin.

Mamlakatimizda «bozor iqtisodiyotiga o'tish islohotlari ikkinchi bosqichining eng asosiy vazifasi har bir kishi mehnatining qadrini oshirish, ish shaklini tanlashda erkin bo'lishini huquqiy ta'minlash, mehnat qilish huquqi, tadbirkorlik bilan shug'ullanish imkoniyati hamda o'z mehnatidan daromad olish huquqi, mehnatga yaroqli aholining ish bilan bandlik muammosini hal etish», – zarur degan edi I.A.Karimov.

2–rasm. Fillips egri chizig'i

Bu chizmadan ko'rinib turibdiki, inflyasiya bilan ishsizlik o'rtasida bog'liqlik mavjud.

O'zbekiston Respublikasi hukumati davlat tomonidan aholi bandligini ta'minlash bo'yicha bir qator tadbirlar amalga oshirilmoqda va sezilarli natijalarga erishilmoqda.

Agarda 2000 yilda ish qidirayotganlar sifatida ro'yhatga olinganlarning 66 foizi ish bilan ta'minlangan bo'lsalar bu ko'rsatkich 2007 yilda 81,9 foizni 2008 yilda esa 84 ,6 foizni tashkil etgan.

«Bozor iqtisodiyotiga o'tish islohotlarining ikkinchi bosqichining eng asosiy vazifasi har bir kishi mehnatining qadrini oshirish,... ish shaklini tanlashda erkin bo'lishi huquqiy ta'minlanishi,... mehnat qilish huquqi, tadbirkorlik bilan shug'ullanish imkoniyati hamda o'z mehnatidan daromad olish huquqiy mehnatiga yaroqli aholining ish bilan bandlik muammosini hal etish», - zarur degan edi I.A.Karimov⁹.

⁹ Karimov I.A. O'zbekiston – buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 403 bet.

Inflyasiya tushunchasi birinchi marta G'arbiy Amerikada, (1861-1865) yillardagi fuqarolar urushi davrida ishlatila boshlagan va qog'oz pul muomalasining ko'payib ketish jarayonini bildirgan. Iqtisodiy adabiyotlarda inflyasiya tushunchasi HH asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi.

50–yillardagi tadqiqatlar natijasida ishsizlik va inflyasiya o'rtasida teskari bog'liqlik borligi aniqlandi. Bunday teskari bog'liqlarning sababi mehnat bozorining muvozanatsiz holda ekanligidir.

Jamiyat a'zolari to'liq band bo'lgan holda ham ba'zi bir tarmoqlarda mehnatga bo'lgan talabning yuqori bo'lishi ish haqining oshishi natijasida harajatlarning va narhning oshishi mumkin. Ikkinchidan, ahvol to'liq bandlilik darajasiga yaqinlashgan sari kasaba ittifoqlari ish haqini oshirishni talab etadilar. Tadbirkorlarga esa malakali ish kuchini yonlash tobora og'irlashib boradi. Shuning uchun, firmalarga ish tashlash qimmatga tushishi sababli, kasaba ittifoqlarning talabiga yon bosadi, ish haqining oshishi natijasida harajatlar ham oshganligi tufayli, bu harajatlar narhni oshirish hisobiga qoplanadi.

Lekin, 70–yillardan boshlab ishsizlik bilan inflyasiya mos ravishda osha boshladi, ya'ni staggeinflyasiya holati yuz beradi. (rasm–1). Taklifda karahtlik holatlari kuzatiladi. Shu davrda OPEK davlatlarida neftning narhi to'rt marta oshgan, natijada harajatlar oshgan, qishloq ho'jalik mahsulotlari narhlari kamaygan. Shuning uchun, ishchilar ish haqini oshirishni va narhlarning oshishi natijasida ko'rilgan zararni qoplashni talab etdilar.

Oddiy keynsian modeliga asosan bandlik darajasi va ishlab chiqarish hajmi shuni ko'rsatadiki iqtisodiyotda inflyasiya yoki ishsizlik yuzaga keladi, ikkalasi birdaniga yuzaga kelmaydi (rasm–2).

Atama va tushunchalar

Ishlab chiqarish, moddiy ishlab chiqarish jarayoni, nomoddiy ishlab chiqarish jarayoni, iqtisodiy davr, inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish, iqtisodiy davr, ishsizlik, friksion ishsizlik, mavsumiy ishsizlik, tarkibiy ishsizlik, davriy ishsizlik, ixtiyoriy ishsizlik, institusional ishsizlik, texnologik ishsizlik, hududiy ishsizlik, yashirin ishsizlik, turg'un ishsizlik, A.Ouken qonuni, Fillips egri chizig'i, inflyasiya, talab inflyasiyasi, taklif inflyasiyasi, tezkor inflyasiya, giperinflyasiya, strategik usul, taktik usul.

4-mavzu. IQTISODIY O'SISH VA MILLIY BOYLIK

1. Iqtisodiy o'sishning mohiyati va omillari

Jamiyat taraqqiyoti moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va aholiga ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatishni rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Respublika Prezidenti I.A.Karimov 2008 yilda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 9 foizni, sanoatda 12,7 foizni, jumladan, iste'mol tovarlari ishlab chiqarishda 17,7 foizni tashkil etdi, xizmat ko'rsatish hajmi esa 21,3 foizga o'sdi. Iqtisodiyotning boshqa muhim tarmoqlari ham barqaror sur'atlar bilan rivojlandi, qurilish 8,3 foiz, transportda yuk tashish va yo'lovchi tashish hajmi 10,2 foiz, savdo sohasi 7,2 foizga o'sdi. Qishloq ho'jaligida 4,5 foiz o'sishga erishilib 3 million 410 ming tonna pahta homashyosi tayyorlandi, 6 million 330 ming tonna g'alla, shu jumladan 6 million 145 ming tonna bug'doy etishtirildi¹⁰ degan edilar. Jamiyatda qanchalik ishlab chiqarish rivojlansa, tovarlar

¹⁰I.A.Karimov Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish - davr talabi. O'zbekiston ovozi. 2009 14 fevral

ishlab chiqarish hajmi o'sib borsa, ularni sifati yahshilanib borsa, milliy daromad hajmi shunchalik ko'payib boradi. Iqtisodiy o'sish ana shu milliy daromadning o'sishida uning hajmida ifodalanadi. Iqtisodiy o'sish jamiyat taraqqiyotining talablari bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Iqtisodiy o'sish doimiy ravishda talabni qondirishga xizmat qiladi. Iqtisodiy o'sish davlatni har tomonlama mustahkamlaydi. Iqtisodiy o'sishning asosiy maqsadi jamiyat a'zolarining talablarini to'liq qondirishdan iboratdir. Iqtisodiy o'sish deganda ishlab chiqarishning natijalari va uning omillarining miqdori va sifatining oshganligi tushuniladi. Iqtisodiy o'sish bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy islohotlar strategiyasi va yo'lini shakllantirish mexanizmi bilan uzviy bog'liqdir.

Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning pirovard maqsadini belgilab olish hozirgi isloh qilish strategiyasining boshlang'ich nuqtasi bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «biz markazlashtirilgan, ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish – eski ho'jalik yuritish mexanizmini shunchaki yangilash yoki takomillashtirish emas, balki bir sifat holatidan ikkinchi sifat holatiga o'tish ekanligini qayta-qayta ta'kidladik. Bu bir iqtisodiy munosabatlar va tashkiliy-boshqaruv tuzilmalarining boshqa iqtisodiy munosabatlar va tashkiliy-boshqaruv tuzilmalari bilan almashinuvidir» degan edi¹¹. Demak, sobiq totalitar socialistik tuzumdan qolgan iqtisodiy taraqqiyotni bozor iqtisodiyoti talablari asosida demokratik yo'nalishda rivojlanishini ta'minlash uchun yangi ho'jalik yuritish mexanizmlarini shakllantirish va takomillashtirib borish lozim.

Talabalar yahshi anglab olishlari kerakki, yangi ho'jalik mexanizmi respublika uchun uning aholisi uchun nima beradi va unga qanday qilib erishishi mumkin. Iqtisodiy o'sishni ta'minlash

¹¹ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 186 bet.

uchun avvalo o'tish jarayonining huquqiy asoslarini takomillashtirib borish, islohotlarning qonuniy huquqiy bazalarini mustahkamlash turli shakllaridagi mulkchilikka aslangan ishlab chiqarishni joriy etish, hususiy tadbirkorlikni keng rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, ishlab chiqarishning o'sib borishini ta'minlash va makroiqtisodiy muvozanatga erishish, moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlash, halq ho'jaligi tarmoqlarida chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, korhona va fuqarolarga keng iqtisodiy erkinlik berish, davlat tomonidan ularning ishlab chiqarish faoliyatiga aralashmaslikni ta'minlash lozim.

Erkin iqtisodiy o'sishni ta'minlash «Bozor munosabatlarini shakllantirishni tegishli muhimsiz – tovar, pul, bozorlarida va mehnat resurslari bozorida ho'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida o'zaro aloqani ta'minlashi kerak bo'lgan bozor infrastrukturasiz tasavvur etib bo'lmaydi», – degan edi I.Karimov¹².

Iqtisodiy o'sish nima bilan o'lchanadi? Iqtisodiy o'sish bir yil ichida yaratilgan yalpi milliy mahsulotning, milliy daromadning va sof foydaning ko'payishi bilan yoki jon boshiga o'sishi bilan o'lchanadi. Uni quyidagi formula orqali hisoblash mumkin:

$$Uo' = \frac{Y_{MM}}{A_s}$$

Uo' – iqtisodiy o'sish;

Y_{MM} – yalpi milliy mahsulot;

A_s – aholi soni.

Iqtisodiy o'sishning omillari quyidagilardan iborat: mehnat resurslari, tabiiy resurslar, investitsiyalar va ishlab chiqarish texnologiyalari va tadbirkorlarning ilmiy tashkiliy

¹² Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 260–261 betlar.

salohiyatlaridir. Iqtisodiy o'sishning bu omillaridan unumli foydalanish asosini ilmiy salohiyat tashkil etadi. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi milliy kadrlarni jahon standarti talablari asosida tayyorlashiga jiddiy e'tibor bermoqda. Chunki, har qanday ilg'or texnologiyani harakatga keltirish milliy kadrlarning ilmiy salohiyatiga bog'liq.

2. Iqtisodiy o'sish turlari

Iqtisodiy islohotlar ikkinchi bosqichining ustivor yo'nalishlarining asosiy vazifalaridan biri «davlat mulklarini hususiyalashtirish sohasida boshlangan ishni ohiriga etkazish, ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ham korxonalar, tarmoqlarning ham, umuman davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishishi»dan iboratdir degan edi I.A.Karimov¹³.

Iqtisodiy o'sishda ham barqarorlikka erishishining strategik vazifasini respublika iqtisodiyoti tarkibini tubdan o'zgartirish, ya'ni hom-ashyo ishlab chiqarishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarish darajasiga o'tishini rivojlantira borish ham ijtimoiy ham iqtisodiy ahamiyatga ega. Iqtisodiy o'sish ishlab chiqarish prosessini kengaytirilgan usulda olib borish bilan bog'liqdir. Bu esa o'z navbatida ishlab chiqarish qaysi omillar hisobiga olib borilayotganligiga bog'liqdir. Umuman iqtisodiy o'sish ikki hil ekstensiv va intensiv turga bo'linadi.

Ekstensiv turdagi iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi Iqtisodiy o'sishning **intensiv turida** mahsulot ishlab chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish: yanada progressivroq mehnat vositalarini

¹³ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 332 bet.

yanada tejamliroq mehnat buyumlarini qo'llash, ish kuchi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan yahshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi Iqtisod sof holda intensiv yoki ekstensiv turda rivojlanmaydi. Sobiq Ittifoqda iqtisodiy rivojlanishning ekstensiv yo'lining ulushi yuqori bo'lgan bo'lsa, G'arbiy Evropa, Yaponiya, AQSh davlatlarida intensiv rivojlanishning ulushi yuqori bo'lgan. Iqtisodiy o'sishni shakllariga qarab quyidagi turlarga ajratiladi: **salbiy sur'atlar, yuqori sur'atlar** va **nol sur'atlar**. Yuqori darajadagi iqtisodiy o'sish maqsadga muvofiq bo'lishi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifatini o'sib borishi bilan bog'liq bo'lsa. Iqtisodning umumiy darajasi o'smasda (**nol darajada** bo'lganda) ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi o'zgarishi hisobiga iste'mol mollarini ishlab chiqarishni ko'payishi bilan harbiy sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi qisqarishi mumkin.

Iqtisodiy o'sishning **salbiy sur'atlari**, ya'ni oldingi yilga nisbatan yalpi milliy mahsulot hajmining kamayishi milliy iqtisodiyotda tanazzul jarayonlarining mavjudligidan dalolat beradi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv xususiyatlarini ishlab chiqarishning samaradorlik darajasini aniqlash orqali bilish mumkin.

Ishlab chiqarishni samaradorlik darajasini ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmini, ishlab chiqarish harajatlariga bo'lsa nisbatini foizda quyidagi formula orqali hisoblash mumkin:

$$S = \frac{Myx}{Yx} \cdot 100 \%$$

S – samaradorlik;

Muh – mahsulotning umumiy hajmi;

Uh – umumiy harajatlar.

Yalpi mahsulotning ishlab chiqarish samaradorligi uning faqat hajmiga emas balki sifatiga va sarf etilayotgan harajatlar hajmini qisqartirishga ham bog'liqdir.

Iqtisodiy o'sishning sur'atlari foizda o'lchanadi va uni quyidagi formula orqali hisoblash mumkin:

$$U_u = \frac{Y_{MM}}{Y_{MM}} \quad \text{h 100 \% yoki}$$

$$\text{Iqtisodiy o'sishning sur'atlari} = \frac{\text{Joriy yildagi } Y_{MM}}{\text{O'tgan yildagi real } Y_{MM}} \times 100\%$$

U_u – iqtisodiy o'sish;

Y_{MM} – joriy yildagi Y_{MM} ;

UY_{MM} – o'tgan yildagi real Y_{MM} .

Iqtisodiy o'sish, uning sur'atlari, hajmi mavjud bo'lgan zahiralar bilan ifodalanadi:

- tabiiy zahiralarining miqdori va sifati;
- mehnat zahiralarining miqdori va sifati;
- ishlab chiqarish fondlarining miqdori va sifati;
- texnologiya;
- yalpi harajatlarning miqdori;
- zahiralarni taqsimlashning samaradorligi.

Yuqorida keltirilgan 4 ta omil taklif omillari hisoblanadi. Aynan shu omillar iqtisodiy o'sish va real mahsulot hajmini oshirish imkoniyatini beradi. 5 va 6 omillar talab omillari hisoblanadi va real iqtisodiy o'sish sur'atlariga ichki omillar bilan birgalikda tashqi omillar (jahon bozoridagi narhlar, siyosiy ahvol va h.k.) ta'sir o'tkazadi.

Iqtisodiy o'sish sur'atlariga o'lchash mumkin bo'lmaydigan omillar (ishlashni hohlash, tadbirkorlik faoliyati, ho'jalikdagi tartib buzarlilar, mehnatga ongli yondoshish, qishloq ho'jaligidagi tabiiy sharoit, tabiiy ofat va h.k.) ham ta'sir o'tkazadi.

Iqtisodiy o'sish juda ham yuqori darajada bo'lishi, yuqori ortiqcha ya'ni talab va to'lov darajasiga nisbatan ortiqcha ishlab chiqarilsa, u iqtisodiy krizisga, inflyasiyaga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham iqtisodiy o'sish talab va taklif iqtisodiy qonuniga rioya qilingan holda olib borish maqsadga muvofiq. Iqtisodiy o'sishni, iqtisodiy krizislardan holi etish iqtisodiyot tarkibida tub islohotlarni amalga oshirish, ya'ni hom-ashyo ishlab chiqarishdan jahon standartlari talablariga javob beradigan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tish bilan ta'minlash mumkin.

Iqtisodiy o'sishni ta'minlash, avvalo ishlab chiqarish tarkibini o'zgartirish hisobiga jamiyat iste'mol talablariga mos bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish, kredit tizimlaridan oqilona foydalanish, iqtisodiy inflyasiyani oldini olish, gorizontal iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish, ho'jalik mehanizmlarini takomillashtirish, ishlab chiqarish tarmoqlarini hom-ashyo bilan ta'minlash orqali erishishi mumkin.

3. Iqtisodiy o'sish modellari

Iqtisodiy o'sish mamlakatning tabiiy, ishlab chiqarilgan, mehnat resurslarining miqdori va sifatiga va investitsiya resurslarini ishlab chiqarish texnologiyalariga sarf qilinayotgan hajmiga bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy o'sishi uchun etarli darajada hom-ashyo, ilmiy salohiyat va ishlab chiqarish kuchlari mavjud. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov aytganidek «O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat, deb ta'kidlamoq uchun barcha asoslar bor. Respublikada hamma narsa

tabiiy boyliklar, unumdor er, qudratli iqtisodiy va ilmiy texnikaviy, insoniy va ma'naviy salohiyat mavjud»¹⁴.

Hozirgi kunda, shartli ravishda, iqtisodiy o'sish modellarining 3 hil nazariyasi va 3 hil yo'nalishni aytib o'tish mumkin:

- Keynsanchilik yo'nalishi;
- neoklassik yo'nalishi;
- tarixiy–sotsiologik yo'nalish.

Iqtisodiy o'sishni birinchi marotaba Fr. Kene o'zining iqtisodiy jadvalida (1758 y.) ko'rgan edi. U milliy ho'jalikni o'zining balansiga ega bo'lgan tizim sifatida aks ettirdi. Faqat u qishloq ho'jaligidagi mehnat, unumli mehnat va unda qo'shimcha mahsulot yaratiladi degan fikrga asoslangan edi. U qo'shimcha mahsulot deb qishloq ho'jaligini umumiy mahsulotining iste'mol qilingan hajmidan ortiqchasini tushungan. Ya'ni faqat qishloq ho'jaligidagi mehnat unumli mehnat deb hisoblaydi. Fr. Kene qishloq ho'jaligida mahsuloti iqtisodiyotining boshqa sohalariga sotish yo'li bilan harakat qiladi degan.

1. Fr. Kene jadvali amaliy ahamiyatga ega bo'lmasada, u bu yo'nalishda birinchi bo'lib o'zining iqtisodiy o'sish modelini bergan. Dj. Keyns modeli yalpi talabga asoslanadi. Yalpi talab muvozanatlashgan iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Ijtimoiy talab kapital quymalar asosida qanoatlantiriladi va daromad oshib boradi.

U. Domar modeliga asosan, kapital mablag'lar daromadnigina emas, balki ishlab chiqarish quvvatlarining ham oshirish omili deb hisoblagan. Kapital mablag'larning o'sishi dinamikasi, yalpi talab va yalpi taklifning muvozanatini ta'minlaydi, shu bilan birgalikda yangi ishlab chiqarish quvvatlarining va kapital mablag'larni vujudga keltiradi degan.

¹⁴ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 95–bet.

U. Domar yuqoridagi muammoni hal qilishda uchta tenglama yordamida echishni taklif etdi:

a) taklif tenglamasi: $dh = Ub$

Bu erda: dh – ishlab chiqarishning o'sishi;

U – kapital mablag'lar hajmi;

b – kapital mablag'larning o'rtacha

unumdorligi:

b) talab tenglamasi: $M = dUa$

d – jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik

(multiplikator miqdorining teskarisi);

U – mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi kapital mablag'lar miqdori;

a – daromad miqdori:

v) muvozanat asosiy tenglamasi – daromad va harajat miqdorining asosiy tenglamasi:

$$Ub = \frac{dY}{\alpha}$$

Yuqoridagi tenglamalarga asoslangan holda kapital mablag'larning o'sish normasini aniqlash mumkin. Domar modeli bir faktorli va bir hil mahsulot ishlab chiqaradigan sohaga asoslangan.

Harrod modeli. Bu model akselerator nazariyasiga asoslangan bo'lib, tadbirkorlarning investitsiyani qo'llashdagi bo'lgan vazifalarni tahlil qilinadi. Harrod ikki hil shart-sharoitidan kelib chiqadi. Birinchisi: jamg'arish darajasining o'sishi bilan daromad darajasining o'sishi ($APC = MPC$) bo'lsa, ikkinchisi: kapital mablag'lar hajmining oshishi bilan daromad miqdorining oshishi hisoblanadi. Keyns tenglamasiga asosan (jamg'arish hajmining investitsiya hajmi) o'sish normasini, kapital koeffitsientiga ko'paytirib, MD dagi jamg'arish ulushiga teng bo'lgan miqdorini aniqlash mumkin.

2. Neoklassik model ikki model va uning o'zaro bog'liq ekanligidan foydalaniladi. Neoklassik modelning asosiy tahlil

etish vositasi ishlab chiqarish funksiyasi hisoblanadi. (P. Duglas, H. Kobb). Avtorlar asosiy kapitalning ko'payishi, ishlab chiqarish vaqti va ishlab chiqarish hajmini tahlil qilishgan. Natijada quyidagi formula tavsiya etiladi:

$$V = 1,01 \cdot L^a \cdot K^v$$

Bu erda: V – ishlab chiqarish hajmi;

L – mehnat sarfi;

K – kapital sarfi;

av – koeffisient darajasi;

Bunda $a = 3/4$ va $b = 1/4$ ga teng. Bu koeffisientni tahlil qilayotgan omil 1 % ga oshsa, ishlab chiqarish hajmining qanchaga oshganligini ifodalaydi.

Tarixiy–sosiologik model. Rostau U. – iqtisodiy o'sish bosqichlari nazariyasining avtori. U quyidagi bosqichlarga e'tiborni qaratgan:

1. Sinfy jamiyat (statistik muvozanat, ITI) da foydalanishning chegaralangan ekanligi, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad darajasining pasayishi.

2. Taraqqiyot uchun shart–sharoitlarni yaratish bosqichi (ayrim ishlab chiqarish sohasida samaradorlikning oshishi).

3. Taraqqiyot bosqichida (milliy daromadni yaratishda ilmiy texnika inqilobining yutuqlaridan keng foydalaniladi).

4. Etuklik davrida (iqtisodiy o'sish sur'atlari oshadi, ishlab chiqarish hajmi aholi soni o'sishiga nisbatan yuqori bo'ladi).

5. Ko'p miqdorda iste'mol qiluvchi jamiyat qisqa muddatli mahsulotlarga bo'lgan talabni cheklash natijasida, uzoq muddatga mo'ljallangan tovarlarni iste'mol etishining ahamiyati oshib boradi.

3. V. Leontevni tarmoqlararo balans modeli. Bu model iqtisodiy o'sishni boshqarishga mo'ljallangan bo'lib, ishlab chiqarishni harajatlari sifatida namoyon bo'ladigan natural va qiymat ko'rinishidagi tizimini ifodalaydi.

Amaliyotda foydalanish mumkin bo'lgan iqtisodiy o'sishni universal modelini Nobel mukofoti laureati V.Leontev yaratdi. Uning yaratgan tarmoqlararo balansi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarishda ko'p mamlakatlarda foydalanilmoqda. Tarmoqlararo balansi asosida mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'gan mehnat va resurslar harajatini aniqlash mumkin bo'ladi.

4. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tushunchasi.

Milliy boylik insoniyat jamiyat taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, nomoddiy va intellektual hamda tabiiy boyliklardan iboratdir. Milliy boylikning bir qismini inson mehnatining mahsuli, boshqa qismini esa tabiat boyliklari tashkil qiladi. Shunday ekan, milliy boylik keng ma'noda nafaqat moddiy va nomoddiy ne'matlar, yaratilgan san'at asarlari, intellektual salohiyatni, barcha tabiat resurslari va boyliklarni, tabiiy iqlim sharoitlarini ham o'z ichiga oladi. Milliy boylikning barcha tarkibiy qismlarini miqdoran qiymat o'lchovlarida hisoblab chiqish bir qator ob'ektiv sabablarga ko'ra ancha qiyin, jumladan, uning tabiat in'omlaridan iborat qismi inson mehnatining natijasi hisoblanmaydi va qiymat o'lchovlariga ega emas. Shu sababli iqtisodiy tahlil amaliyotida milliy boylikning insoniyat mehnati bilan yaratilgan va takror ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan barcha moddiy boyliklardan iborat qismi ko'proq e'tiborga olinadi. Milliy boylikning bu qismi milliy iqtisodiyot rivojining butun tarihi davomida doimiy takrorlanib turuvchi ishlab chiqarish jarayonining umumiy natijasi sifatida chiqadi va moddiy buyumlashgan shaklda namoyon bo'ladi.

Demak, milliy boylikni shartli ravishda quyidagi uchta yirik tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Moddiy buyumlashgan boylik.
2. Nomoddiy boylik.
3. Tabiiy boylik.

Moddiy buyumlashgan boylik ohir-oqibatda ishlab chiqarishning, unumli mehnatning natijasi hisoblanadi. U ishlab chiqarishda yaratilgan mahsulotlarning joriy iste'mol qilishdan ortiqcha qismini jamg'arish oqibatida vujudga keladi va o'sib boradi.

Ammo moddiy buyumlashgan boylikni qator yillardagi yillik yalpi mahsulotlar yig'indisi sifatida tasavvur qilish noto'g'ri bo'ladi. Chunki bu boylikning bir qismi har yili ishdan chiqarilib, qaytadan yangilanib (ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari) turadi. Shu sababli ishlab chiqarish vositalarining o'rnini qoplash bilan bir vaqtda yalpi mahsulotning faqat bir qismi moddiy buyumlashgan boylik sifatida jamg'arilib boriladi. Demak, qoplash fondi va moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi yalpi milliy mahsulot hisobiga amalga oshiriladi.

Milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan moddiy qismi qiymat shakliga ega bo'lib, tarkibiy tuzilishi bo'yicha quyidagilarni o'z ichiga oladi:

— ishlab chiqarish hususiyatidagi asosiy (fondlar) kapital. Bular butun milliy boylikning tarkibida ancha katta salmoqqa ega bo'ladi hamda o'zining texnikaviy darajasi bo'yicha yalpi milliy mahsulotning o'sish imkoniyatini belgilab beradi;

— noishlab chiqarish hususiyatidagi asosiy (fondlar) kapital. Asosiy kapitalni bu turiga mamlakatning uy-joy fondi, ijtimoiy madaniy hususiyatdagi ob'ektlar kiradi;

— aylanma (fondlar) kapital. Milliy boylikning bu qismi mehnat omillaridan iborat bo'lib, asosiy kapitalning ma'lum bir qismini tashkil qiladi;

— tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy buyumlashgan qismi. Ular ishlab chiqarish bosqichida mehnat jarayoni ta'siri ostida bo'lib, potensial tayyor mahsulot hisoblanmaydi;

— moddiy zahiralar va ehtiyojlar, ularga muomala bosqichidagi tayyor mahsulot, korxonalar va savdo tarmoqlaridagi moddiy zahiralar, davlat ehtiyojlari va zahira fondlari kiradi.

Moddiy zahiralalar iqtisodiyotda ro'y berishi mumkin bo'lgan va oldindan bilib bo'lmaydigan favqulodda holatlarda foydalanish maqsadida ushlab turiladi.

Davlat ehtiyojlariga oltin zahiralari, sug'urta va mudofaa ehtiyojlari uchun zarur zahiralalar ham kiradi:

— aholining uy, hususiy va yordamchi ho'jaliklarida jamg'arilgan mol-mulk. Bunga uy-joy, avtomobil, madaniy-maishiy buyumlar, kiyim-kechaklar va shu kabilarning qiymati kiradi.

Moddiy buyumlashgan boylik tarkibiy qismlarining mazmuni va ularning salmog'i o'zgarishsiz qolmaydi. Asosan fan-tehnika taraqqiyoti sharoitida moddiy, buyumlashgan boylik tarkibida yirik o'zgarishlar ro'y beradi. Sanoat tarmoqlarining asosiy kapitali tez ko'payadi va yangilanadi, noishlab chiqarish sohasining asosiy kapitali tarkibida ilmiy, o'quv, sog'liqni saqlash muassasalarining ulushi tobora ko'payib boradi. Tabiiy resurslarni iqtisodiy faoliyatga jalb qilish sur'atlari o'sib boradi.

Moddiy buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- mehnat unumdorligining o'sishi;
- ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;
- milliy daromadga jamg'arish me'yoringin ortishi.

Moddiy buyumlashgan boylikning o'sishi ishlab chiqarish darajasini o'sib borishiga bog'liq. Moddiy boylik ishlab chiqarishning natijasi va shart-sharoiti hisoblanadi. Moddiy boylikning o'sishi ishlab chiqarish harajatlarini kamaytirish, mahsulot sifatini oshirishga ham bog'liq. Qancha ishlab chiqarish tejamli va sifatli olib borilsa, moddiy buyumlashgan boylik shunchalik ko'payib boradi.

Bunda ishlab chiqarishning o'sish sur'ati va miqyosi milliy boylikdan foydalanish hususiyatiga bog'liq bo'ladi.

Milliy boylikning boshqa qismi - **tabiiy boyliklar** ishlab chiqarishning shart-sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladi. Tabiiy boylikning vujudga kelishi jamiyat

rivojiga bog'liq emas, u tabiat qonunlari asosida ro'y beradi. Foydali qazilma boyliklar, o'rmonlar, suv va er resurslari huddi shunday vujudga kelib, ishlab chiqarishdan tashqarida turadi.

Tabiat in'omlari o'zlarining dastlabki ko'rinishida tabiiy boylik bo'lib, shu holatida inson faoliyatining natijasi hisoblangan ijtimoiy boylik tarkibiga kirmaydi. Buning ma'nosi shuki, tabiiy boyliklar jamiyat uchun faqatgina potensial boylik hisoblanadi. Ular real boylikka inson mehnatining ta'siri oqibatida aylanadi.

Milliy boylik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi. Uning bir qismi nomoddiy ishlab chiqarish sohalarida vujudga keltiriladi va jamiyatning nomoddiy boyligi hisoblanadi. Nomoddiy sohalarida ashyoviy buyum shakli bilan bog'liq bo'lmagan alohida turdagi iste'mol qiymatlari hosil bo'ladi. Ular ham moddiy ishlab chiqarish sohalarining faoliyati va rivojlanishi uchun, shuningdek, bevosita aholining turmush darajasini ta'minlash va oshirib borish uchun zarur bo'ladi. Bunday boyliklarga ta'lim, sog'liqni saqlash, fan, madaniyat, san'at, sport sohalarida vujudga keltiriladigan nomoddiy qiymatlar kiradi. Uning tarkibida tarixiy yodgorliklar, arhitektura obidalari, noyob adabiyot va san'at asarlari alohida o'rin tutadi.

Jamiyatning nomoddiy boyliklarida madaniyat va san'atning rivojlanish darajasi, jamiyat a'zolarining to'plagan ilmiy bilimlari va intellektual darajasi, ishlovchilarning ihtisosligi va malakaviy bilim darajasi, sog'liqni saqlash, ta'lim va sportning rivojlanish darajasi o'z ifodasini topadi.

Moddiy buyumlashgan boyliklarning o'sishi jamiyatdagi moddiy qiymatlar ko'payishining asosi hisoblanadi. Agar fan-tehnika taraqqiyoti yuqori sur'atlar bilan rivojlansa, madaniyat, san'at, fan kabi nomoddiy sohalar ham o'sib va takomillashib boradi.

Asosiy atama va tushunchalar

Iqtisodiy o'sish, iqtisodiy o'sish omillari, taklif omillari, ekstensiv va intensiv o'sish, iqtisodiy o'sish modellari, keynschilik modeli, neoklassik model, tarixiy–sosiologik model, V.Leontyevning tarmoqlararo modeli, milliy boylik, moddiy va nomoddiy boylik, tabiiy boylik.

5–mavzu. PUL–KREDIT TIZIMI. DAVLATNING MONETAR SIYOSATI

1. Pul muomalasi. Pulga talab. Pulning taklifi.

Bozor iqtisodiyotida pul mablag'lari to'htovsiz harakatda bo'ladi, tovar va xizmatlarni ayirboshlash, resurslar uchun to'lovlarni amalga oshirish, ish haqi hamda boshqa majburiyatlarni to'lash, pul vositasida amalga oshiriladi.

Ho'jalikda pulning doimo harakatda bo'lishi, pul o'z funksiyalarini uzluksiz bajarib turishiga pul muomalasi deyiladi. Pul muomalasi barqarorligiga pul muomalasi qonuni asosida erishiladi. Tovar muomalasini ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqori quyidagilarga bog'liq:

— muayyan davrda sotilishi lozim bo'lgan tovarlar narhining summasiga;

— pul birligini aylanish tezligiga bog'liq, chunki ayni bir pul summasining ko'proq yoki ozroq miqdori ayirboshlashga xizmat qilishi mumkin;

— pul to'lov vositasi sifatida foydalanish darajasiga bog'liq, chunki ko'pgina sotiladigan tovarlar nasiyaga sotiladi va boshqa vaqtda ularning qiymati to'lanadi. Shunga yarasha muomaladagi pul birliklari miqori kamayadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$P_m = \frac{T_6 - X_k - X_m - K_m}{O_m}$$

P_m – muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul birligining miqdori.

T_b – sotilishi lozim bo'lgan tovarlar narhining summasi.

H_k – sotish davridan boshqa vaqtda to'lanadigan tovarlar narhining summasi.

H_t – haqini to'lash muddati kelgan tovarlar narhining summasi.

K_t – bir-birini qoplaydigan tovarlar summasi.

O_t – pul oboroti tezligi.

Biz bilamizki, pul tovar bo'lib, bu talab va taklif ta'siriga beriladi. Pul taklifi muomalaga chiqarilgan ma'lum turdagi pul miqdoridir. U talabdan ortiq yoki kam bo'lishi mumkin, kam bo'lganda to'lov krizisi yuzaga keladi.

Demak, pul taklifi uning muomalaga chiqqan miqdori bilan o'lchanadi, bu miqdor esa uning oborot tezligiga qarab har hil bo'ladi.

Pulga talab ho'jalik oboroti uchun kerak pulga ehtiyojdir. Uni shakllanishining ikki asosiy sababi bor:

a) pulning muomala vositasi vazifasidan kelib chiqadi. Insonlarga har doim tovar va hizmatlarni sotib olish uchun, korhonalarga esa hom ashyo, yoqilg'i energiyani sotib olishga, ish haqqi to'lash uchun zarur bo'ladi. Bular uchun zarur bo'lgan pul miqdori nominal *YaMM* hajmi bilan belgilanadi. Muomaladagi tovar va hizmatlarning pul qiymati qanchalik katta bo'lsa, ularni sotib olish uchun shunchalik ko'p pul kerak bo'ladi. Pulga talab bilan *YaMM* o'rtasida to'g'ri proporsional bog'liqlik mavjud;

b) pulning jamg'arish vositasi vazifasidan kelib chiqadi. Insonlar o'zlarining pullarini har hil shakllarda (aksiyalar, obligasiyalar, qimmatbaho tovarlar holatida) ushlab turadilar. Ishlab chiqarish jarayonini o'sishi pulga bo'lgan talabini oshiradi.

Pulga bo'lgan talabni o'sishi undan foydalanish uchun to'lanadigan foiz darajalariga ham bog'liq bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda pul agregatlari haqida ham to'htalib o'tish lozim. Bozor iqtisodiyotiga o'tgan mamlakatlarda pulning har hil guruhlari qo'llaniladi. Ular pul agregatlari deyiladi va muomaladagi pul massasining muqobil o'lchovlari bo'lib hizmat qiladi.

Hozirda quyidagi agregatlar farqlanadi.

M_1 – unga naqd pullar (metall va qog'oz pullar), chekli qo'yilmalar, gohida kredit kartochkalari kiradi;

M_2 – unga M_1 + muddatsiz jamg'arma hisoblardagi qo'yilmalar, mayda muddatli qo'yilmalar kiradi;

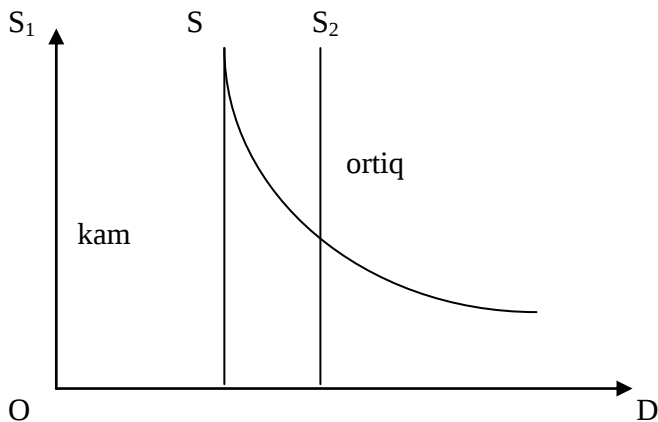
$M_3 = M_2$ + muddatli yirik qo'yilmalar kiradi.

Barcha pul agregatlari yig'indisi yalpi pul massasi yoki pul taklifini tashkil qiladi. Naqd pullar rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida umumiy pul massasining 9-10 foizini bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mustaqil hamdo'stlik davlatlarida 35-40 foizini tashkil qiladi.

Mohiyatiga ko'ra, pul davlat, banklar, jamg'arma muassasalarini qarz majburiyatlari hisoblanadi. Unga bozorda tovar va hizmatlar sotib olishligi mumkinligi tufayli ular qiymatga egadirlar.

Binobarin pul qadri deganda, pulning tovar va hizmatlarni harid etish, chet el valyutalariga almasha olish qobiliyati tushuniladi.

Pul bozori pul taklifi va unga bo'lgan talabni, muvozanat stavkasini (1–rasm) bir–biriga qo'shadi.

1-rasm. Pul bozorida muvozanatni tiklanishi

S – bu pulning taklifini aks ettiradi va vertikal shaklga ega bo'ladi, chunki pul – kredit va moliyaviy muassasalar biror miqdorda pul hajmi yaratgan deb olinadi va u nominal foiz stavka miqdoriga bog'liq bo'ladi. D – esa pulga bo'lgan talabni aks ettiradi.

Pul bozoridagi talab va taklifning bir–biriga to'g'ri kelishi iqtisodiyot uchun o'ta muhim masala hisoblanadi. Ayrim sabablarga ko'ra muomaladagi pul massasining ko'payib ketishi inflyasiya jarayonlarining zo'rayishiga, jami talabning jami taklifga nisbatan oshib ketishi makroiqtisodiy muvozanatning buzilishiga olib keladi. Shuning uchun pul bozorida talab va taklifni muvozanatlab turish lozim, deb hisoblanadi. Buni asosan davlat o'zining chiqargan qimmatli qog'ozlarini sotish va sotib olish natijasida amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Iqtisodiyotni barqaror ishlab turishini ta'minlash uchun kredit –

bank tizimini, pul muomalasini mustahkamlash, valyuta munosabatlarini tartibga solish... pulning qadrsizlanishiga qarshi va monopoliyachilikka yo'l qo'ymaslik, boshqarish borasida amaliy choralar ko'rish, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj tabaqalarini davlat tomonidan muhofaza qilishning ishonchli tizimini vujudga keltirish», – zarur degan edi¹⁵.

2. Kredit va uning bozor iqtisodiyotidagi o'rni

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov – «Aniq – puhta ishlab chiqilgan va etarli darajada qattiq bo'lgan moliya–kredit siyosatini amalga oshirish respublikaning bozor munosabatlariga o'tishdagi eng muhim bo'g'in hisoblanadi», – degan edi¹⁶.

Kredit deganda vaqtincha o'z egalari qo'lida bo'sh turgan pul mablag'larini boshqalar tomonidan ma'lum muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olish va ma'lum foizlar to'lash evazi bilan qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatlarni tushunish kerak.

Kredit sub'ektlari har hil, bularga korhona, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholi kiradi.

Kredit ob'ekti bo'lib har qanday pul emas, balki faqat vaqtincha bo'sh turgan, egasi tomonidan ishlatilmay va qarzga berilishi mumkin bo'lgan pul hisoblanadi.

Kreditning manbai bo'lgan bo'sh pulning kelib chiqishi quyidagilardan iborat:

— ammortizatsiya puli uning muddati tugaguncha ma'lum qismi ishlatilmay to'planib borishi;

¹⁵ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 159–160 betlar.

¹⁶ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 160 bet.

— ishlab chiqarishni oʻstirish uchun foydadan investitsiya puli muhim ajratib boriladi, lekin bu pul maʼlum miqdorda yigʻilgandan keyingina investitsiya qilish mumkin;

— hom ashyo, yoqilgʻi va materiallar uchun oldin sarflangan pul tovar sotilishi bilan egasiga qaytib keladi, lekin ularni yangidan sotib olish shu vaqtning oʻzida yuz bermaydi;

— ish haqi pulini kelib tushish va sarflanishi bir vaqtda yuz bermaydi;

— davlat byudjetiga pul daromadlarining kelib tushishi va ularning sarflanishi bir hil vaqtda yuz bermaydi va boshqalar.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov-«Mamlakatimizda tarkibiy oʻzgarishlarini izchil amalga oshirishda qulay investisiya muhitining yaratilgani asosiy omil boʻlib kelmoqda 2008 yilda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbalar hisobidan 6,4 milliard AQSh dollari miqdorida investisiya jalb etildi. Bu 2007 yil bilan taqqoslanganda 28,3 foizga koʻp boʻlib, YaIM nisbatan investisiyalar hajmi 23 foizni tashkil etdi. Oʻzlashtirilgan barcha investisiyalarning 50 foizga yaqini ishlab chiqarishni modernizasiya qilish va texnik qayta jihozlashga yoʻnaltirilganini yangi tashkil etilayotgan kichik va hususiy korhonalarni qoʻllab-quvvatlash maqsadida imtiyozli kredit jamgʻarmasining resurs bazasini ikki barobarga oshirish, shu bilan birga imtiyozlarning amal qilish muddati uzaytirildi, aylanma mablagʻlarni toʻldirish uchun beriladigan kreditlarning eng uzoq muddati 12 oydan 18 oyga oshirilganligini»¹⁷ aytib oʻtdilar.

Hozirgi zamon bozor iqtisodiyotida kreditning quyidagi turlari mavjud:

— tijorat krediti — ishlab chiqarishda va savdoda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlar oʻzaro bir-birlariga, sotilgan tovarni oʻtkazish koʻrinishida foydalanadi. Bunda veksel

¹⁷ Karimov I.A. Mamlakatni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish davr talabi. Ozbekiston ovozi 2009 yil 14 fevral.

muomala vositasi bo'lib hizmat qiladi. Veksels – pulni qarzga olgan tomonga belgilangan muddatda qat'iy to'lash majburiyati yuklatilgan qiymatga ega bo'lgan qarzдорlik hujjati hisoblanadi;

— bank krediti — ho'jalik yurituvchi sub'ektlarga moliya–kredit muassasalari tomonidan beriladigan ssuda ko'rinishidagi kredit.

Bank krediti yo'nalishlarining, muddatining va kredit kelishuvlari summasining cheklanmaganligi bilan tijorat kreditining kamchiliklarini to'ldiradi:

— iste'mol krediti — aholiga tijorat krediti (tovarlarini haqini to'lash muddatini uzaytirish orqali sotish) yoki bank krediti (iste'mol maqsadlari uchun ssuda berish) shaklida beriladi;

— ipoteka krediti — uzoq muddatli ssuda ko'chmas mulkni (er, bino, inshootlar)ni garovga olish orqali beriladi;

— ho'jaliklararo pul krediti — ho'jalik yurituvchi sub'ektlarning bir–birlariga aksiya, obligasiya, kredit biletlari va boshqa turdagi qimmatnarh qog'ozlar chiqarish yo'li bilan amalga oshiriladigan kredit;

— halqaro kredit — halqaro iqtisodiy aloqalar doirasida pul (valyuta) yoki tovar ko'rinishidagi kredit tarzida amalga oshiriladi.

Ssuda juda qo'hna hodisadir. Ssuda kapitali ma'lum muddat mobaynida foydalanilganligi uchun haq foiz to'lash sharti bilan qarzga berilgan pul mablag'idir. Bozor sharoitida ssuda kapitalining narhi, ssuda kapitaliga bo'lgan talab va taklif nisbati bilan belgilanadi. Kredit ssuda kapitalining harakati shakli sifatida hizmat qiladi. Hozirgi zamon iqtisodiyotida kreditning rolini quyidagilarda ko'rish mumkin:

— kredit ijtimoiy ishlab chiqarish miqyosini kengaytirishga turtki beradi;

— kredit bo'sh pul mablag'larini tezda jalb etish va ulardan iqtisodiyotning ko'proq foyda keltiruvchi tarmoqlarida foydalanishga yordam beradi;

— kredit muomala harajatlarida naqd pullarni kamaytirish yo'li bilan qisqartiriladi, chunki to'lovlarning salmoqli qismi naqd bo'lmagan formada (veksel, chek va boshqalar) amalga oshiriladi.

3. Davlat kredit tizimining tuzilishi. Bank va bank operasialari

O'zbekiston Respublikasining bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan butunlay yangi davr talabiga javob beradigan mustaqil pul-kredit siyosatini shakllantiishni talab etadi. Respublikada ikki bosqichli bank tizimi tashkil etildi. Bu bozor munosabatlarini shakllanishi talablariga javob beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov bu to'g'risida shunday degan: «Bozor munosabatlarini shakllantirish sharoitida kredit siyosatini amalga oshirish vositasi tubdan o'zgaradi. Kredit mablag'lar birinchi navbatda oziq-ovqat mahsulotlari, boshqa halq iste'mol mollari va ularni tayyorlash uchun hom ashyo boyliklari ishlab chiqarishni ko'paytirish, yakka tartibdagi uy-joy qurilishini keng aytirish, ijtimoiy sohani, respublikaning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlovchi asosiy tarmoqlarni eksport mahsulotlari va importning o'rnini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korhonalarni kengaytirish bilan bog'liq yuksak samarali tadbirlarni o'tkazishga sarflanadi»¹⁸.

Kredit tizimi deganda – pul resurslarini tarkib toptiruvchi, o'ziga jamlovchi, ma'lum muddatda qaytarib berish va haq to'lash shartlari asosida ularni qarzga beruvchi muassasalarini majmui tushuniladi va uning uch bo'g'inini ajratib ko'rsatish mumkin: 1. Markaziy bank. 2. Bank tizimi: tijorat, jamg'arma, investitsiya banklari. 3. Mahsus kredit muassasalari; sug'urta kompaniyalari

¹⁸ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 162–163 betlar.

nafaqa fondlari investitsion kompaniyalar, moliya kompaniyalari va boshqalar.

Kredit tizimida banklarning alohida o'ri bor. Hozirgi bajarayotgan vazifasiga qarab banklarni uch turga bo'lish mumkin: a) markaziy bank; b) tijorat banklari; v) mahsus banklar.

Markaziy bank pul, obligasiya chiqarish (emissiya) bilan shuningdek mamlakatning butun bank tizimini nazorat qilish bilan shug'ullanadi, davlat pul–kredit siyosatini amalga oshiradi, ayni vaqtda valyuta rezervlarini saqlaydi.

Mahsus banklar – muayyan mijozlar guruhiga xizmat ko'rsatadi yoki ayrim boshqalar harakatlarga ixtisoslashadi investitsiya, eksport, import. Hususan investitsiya bilan shug'ullanuvchi banklar iqtisodiyotini har hil tarmoqlarini moliyalashtirish va uzoq muddatli kreditlar berish bilan shug'ullanadi. Eksport bilan shug'ullanuvchi banklari esa tashqi savdo bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarga ixtisoslashadi.

Tijorat banklari jismoniy va hususiy shahslarga har hil bank xizmatlari ko'rsatadi, hususan depozitlarni jalb etish, veksel hisobi, kredit berish, qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish.

Bankning asosiy hujjatlaridan biri balans hisoboti hisoblanadi. U **aktiv** va **passiv qismdan** iborat bo'ladi. **Aktiv qismi** bank egalik qiladigan kassa naqdini (qog'oz pullar va tangalar), bank depozitlari (omonatlar), qimmatbaho qog'ozlar, bank tomonidan berilgan ssudalarini o'z ichiga oladi.

Bankning balans hisobotining **passiv qismida**, bank oldiga qo'yilgan hamma talablar (bank egalari talablaridan tashqari) o'z aksini topadi. Passiv qismida bank depozitlari muhim o'rin tutadi.

Banklar o'z vazifalarini ikkita o'zaro bog'langan passiv va aktiv operatsiyalari ko'rinishida amalga oshiradi.

a) passiv–bank operatsiyalari zahiralarini shakllantirish operatsiyalari bo'lib, bunda depozitlar, ya'ni mijozlarni omonatlarini bankga jalb qilish amalga oshiriladi;

b) aktiv–bank operatsiyalarida to'plangan resurslarni joylashtirish va foydalanish operatsiyalari amalga oshiriladi.

Aktiv operatsiyalarda ssuda operatsiyalari va qimmatbaho qog'ozlar bilan operatsiyalar muhim o'rinni egallaydi. Mijozlarga ssuda berar ekanlar tijorat banklari pul taklifini oshiradilar. Pul miqdorini o'sish hajmi, ortiqcha rezervlar miqdoriga va multiplikatorining hajmiga bog'liq. Ortiqcha rezervlar tijorat banklari tomonidan qonuniylashtirib qo'yilgan majburiy rezervlar va summasidan ortiqcha qismidir.

Pul multiplikatori majburiy rezervlar normasiga teskari mutanosibdir; $m = \frac{1}{r}$ bu erda:

m - pul multiplikatori;

i – umumiy pul multiplikatori;

r – majburiy rezervlar normasi.

Shunday qilib, pul taklifini quyidagicha aniqlash mumkin:

$M = E \cdot m$ bu erda: M – pul taklifi;

E – ortiqcha rezervlar;

m – pul multiplikatori.

Ssuda operatsiyalaridan tashqari banklar keng doirada bank xizmatlarini ham ko'rsatadilar. Bunda ular oltinni sotib oladilar, pulni chet el valyutasiga almashtiradilar, aksiya va obligatsiyalar sotadilar va sotib oladilar, qimmatbaho qog'ozlarni joylashtirib, saqlaydilar, qimmatbaho narsalarni saqlaydilar va boshqalar.

Shu munosabat bilan so'nggi vaqtlarda **konsalting, lizing, faktoring** va **injenering xizmatlaridan** keng foydalanilmoqdalar.

Konsalting – korxonalar, firmalar, tashkilotlarning iqtisodiy faoliyatiga oid masalalar, shuningdek tashqi iqtisodiy faoliyat sohasi bo'yicha ishlab chiqaruvchilar, sotuvchlar va haridorlarga maslahat berish.

Lizing – ishlab chiqarish inshootlarini, mashina, ishlab chiqarish, transport vositalarini shartnoma asosida ma'lum haq evaziga uzoq muddatga ijaraga berish.

Faktoring – mijozga aylanma kapital uchun kredit berish bilan birgalikda o'tkaziladigan savdo–vositachilik harakatlarining bir turi.

Injenering – tijorat qoidalariga asoslangan injenerlik – maslahat hizmatlari: ishlab chiqarishni ta'minlash, mahsulot sotishni uyushtirish, ishlab chiqarish ob'ektlarini qurib ishga tushirish yuzasidan maslahat berish.

Markaziy bank iqtisodiyotni samarali rivojlanishini ta'minlaydi. Markaziy Bank qimmat pullar siyosatini amalga oshiradi (restriktiv):

- ochiq bozorda davlatning qimmatbaho qog'ozlarini sotadi;
- hisob stavkasini oshiradi;
- rezerv normasini oshiradi.

Qimmat baho pul siyosati pul taklifini qisqartirish orqali, kreditni qimmat va qiyin egallanadigan qilib qo'yadi. Natijada investitsiya qisqartirilishi orqali, jami talab kamayadi va inflyasiya chegaralanadi.

Keysanchilar nazariyasiga asosan monetar siyosati asosini foiz stavkalari darajasi asos qilinishi kerak, monetaristlar fikricha esa pul taklifining darajasi tashkil etishi kerak. Keysanchilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb hisoblaydilar, monetaristlar esa uni inkor etadilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida O'zbekistonda pul kredit siyosatida ikkita modelni sintez qilingan varianti qo'llaniladi. Uzoq muddatli davrda monetaristik pul–kredit siyosati qo'llaniladi. Qisqa muddatli davrda esa foiz stavkalari asosida fiskal pul–kredit siyosatidan foydalaniladi.

«Bank ishini yanada takomillashtirish aholi va ho'jalik yurituvchi sub'ektlarning bo'sh mablag'larini tijorat banklari depozitlariga, jalb qilinishini rag'batlantirish ishlari ham 2009

yilda ustuvor vazifa bo'lib qoladi»¹⁹ degan edilar Respublika Prezidenti I.A.Karimov.

Banklar zimmasiga investisiya faoliyatini kengaytirish vazifalari yuklangani sababli ularning ishini tubdan qayta tashkil etish lozim.

4. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklari hamda ularning vazifalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta'minlashda banklar muhim rol o'ynaydi. **Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir.**

Banklar kredit munosabatlariga hizmat qilib, kreditning har hil shakllarini o'z ichiga olib, kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi. Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga Markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarining tarmoq otgan shohobchalarini oladi. «Markaziy bank boshchiligida hamda keng tarmoqli mustaqil tijorat va hususiy banklar ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish» ustuvor yo'nalish, degan edi I.A.Karimov²⁰

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki Markaziy bank hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, **birinchidan**, ko'pchilik

¹⁹ Karimov I.A. Mamlakatni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish davr talabi. O'zbekiston ovozi? 2009 14 fevral

²⁰ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari – T.: O'zbekiston 1999, 2005.

mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo'lib, u o'tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o'rnatiladi.

Ikkinchidan, Markaziy bank tijorat banklari va jamg'arma muassasalaridan mablag'larni qabul qilib, ularga kredit beradi. Hususan, shu sababga ko'ra Markaziy bank «banklar banki»deb ham yuritiladi.

Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat qilolmaydi. Davlat butun iqtisodiy holatni yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga ko'maklashadi.

Markaziy bank ko'plab hilma-hil vazifalarni bajaradi.

Birinchidan, boshqa bank muassasalarining majburiy zahiralarini saqlaydi. Bu zahiralar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin – valyuta zahiralarini saqlash vazifasini ham bajaradi.

Ikkinchidan, cheklarni qayd, (inkassasiya) qilish mehanizmini ta'minlaydi va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi.

Uchinchidan, davlatning monitar siyosatini amalga oshiradi.

To'rtinchidan, barcha banklar faoliyatini uyg'unlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Beshinchidan, halqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlaydi.

Oltinchidan, pul taklifi ustidan nazorat qilish mas'uliyatini oladi, muomalaga milliy valyutani chiqaradi.

Ettinchidan, iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muomalasini tartibga soladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishdan fan-tehnika taraqqiyotini jadallashtirishni, ishlab

chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishini ta'minlaydigan tadbirlarga ustunlik beradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqilligining kafolatlanishi muhim ahamiyatga ega. Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga hisob beradi va o'z vakolati doirasida qarorlar qabul qilishda mustaqildir. **Tijorat banklari** o'zlarining ho'jalik mavqeiga ko'ra aksionerlik turidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko'ra faoliyatning biron-bir turiga hizmat ko'rsatuvchi, ihtisoslashgan yoki Milliy bank bo'lishi kerak.

Iqtisodiyotning tizimli transformasiyasi jarayonida tijorat banklari kreditning qaytarilishini ta'minlash muammosiga duch keladilar.

Bu muayyan ravishda tijorat banklarining likvidlik ahvoriga va to'lovga qobiliyatligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Tijorat banklari o'z faoliyatida foyda chiqarib olishni ko'zda tutadi. Tijorat banklari daromadlarining manbai mijozlarining bank hizmati uchun to'lovi va aktivlardan – zayom, kredit, qimmatli qog'ozlardan olinadigan foiz hisoblanadi.

Ihtisoslashgan tijorat banklari – iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi. Jumladan, bizning respublikada sanoat qurilish banki, transport, aloqa va moddiy ta'minot sohalarida; Zamin, G'alla, Pahta banklar – agrosanoat kompleksi tarmoqlari va sohalarida faoliyat yuritadi. Tadbirkor banki kichik biznes, kooperativ va yakka tartibdagi mehnat faoliyati sohasida kredit-pul operatsiyalarini amalga oshiradi.

Halq banki – mamlakatda omonat ishlarini tashkil etishni, naqd pulsiz hisob-kitob qilishni va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirish, aholiga, shahsiy ehtiyojlarga kredit berishini va shu kabi operatsiyalarni ta'minlaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport-import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korhona va muassasalarga kredit beradi, qo'shma korhonalarga kredit

berishda qatnashadi, yig'ma valyuta rejasining ijrosini, valyuta resurslaridan tejab foydalanishni nazorat qiladi, shuningdek, tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshiradi.

Tijorat banklari tizimida tor ihtisoslanish bo'yicha investision va ipoteka banklarini ajratib ko'rsatish lozim.

Investision banklar – mahsus kredit muassasalari bo'lib, obligasiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yo'li bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan davlat va tadbirkorlar)ga taqdim qiladi.

Ipoteka banklari – bu ko'chmas mulk (er va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ihtisoslashgan kredit muassasasidir.

Ipoteka bankining resurslari o'zlarining ipoteka obligasiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssuda uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korhonalarning ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Barcha tijorat banklari ehtiyoj (rezerv)larning hajmi va tarkibi bo'yicha Markaziy bank tomonidan o'rnatiladigan ma'lum talablarga javob berishi zarur.

5. Pul–kredit (monetar) siyosatning olib borish tamoyillari va vositalari

Bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirishda pul–kredit tizimini takomillashtirish ishlab chiqarish korhonalari davlat tomonidan qaytarib bermaslik shartlari bilan byudjet mablag'laridan foydalanishdan ozod qiladi.

Shuning uchun ham «Bozor munosabatlarini shakllantirish sharoitida kredit siyosatini amalga oshirish vositasi tubdan o'zgaradi,... Markaziy bank oldida pul muomalasini tartibga

solishning iqtisodiy usullarini egallashdek g'oyat murakkab vazifa turibdi. Shu jumladan:

— tijorat banklarining operasiyalarini qaytadan pul bilan ta'minlash. Bunda Markaziy bankning tijorat banklariga foiz hisobidan kredit berish ko'zda tutiladi. Bu esa banklarni o'z mablag'lari darajasini Markaziy bank mablag'lari darajasi bilan bog'lashga majbur qiladi;

— pul bilan qayta ta'minlashga kreditlar beriladigan, rasmiy hisobga olinadigan miqdor o'zgarishlarini tartibga soluvch foiz siyosati;

— tijorat banklarining Markaziy bank hisoblaridagi mablag'larning bir qismini rezerv uchun olish me'yorini, Markaziy bank majburiy zahiralarining me'yorini tartibga solib, tijorat banklari operasiyalarining hajmlariga muomaladagi pullarning hajmlariga ta'sir qila oladi,... shunday sharoitda Markaziy bank qattiq pul-kredit siyosatini o'tkazish borasida barcha zarur choralarni ko'rish kerak», – degan edi I.Karimov²¹.

Pul-kredit siyosatini to'g'ri shakllanishi ishlab chiqarish va muomaladagi pul miqorini to'g'ri belgilashni ta'minlaydi. Ushbu nazariyaga ikki hil yondashuv mavjud. Bu keynsancha nazariya va zamonaviy pul miqdori nazariyasi (monetarizm).

Monetar pul siyosati asosida yahlit iqtisodiyotga pul va kredit siyosatining ta'sir jarayonlarini o'rganuvchi pul nazariyasi yotadi.

Pul-kredit monitar siyosatini amalga oshirishning yana bir vositasi, bu **hisob-kitob stavkasi siyosatidir**. Hisob-kitob stavkasini Markaziy bank belgilaydi. Agar ushbu stavka past bo'lsa, unda tijorat banklari ko'proq kredit olishga harakat qiladilar.

Natijada esa banklarning ortiqcha bank rezervlari ortib boradi va muomaladagi pul miqdorining oshishiga olib keladi.

²¹ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajaksari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 162–164 betlar.

Agar hisob stavkasi miqdori yuqori bo'lsa, unda banklar kamroq kredit olishga, olganlari esa qaytarib berishga harakat qiladilar. Pirovard natijada esa ortiqcha bank rezervlari qisqaradi, muomaladagi pul miqdori kamayadi.

Amaliyotda davlatlarda hisob stavkasi siyosatini ochiq bozordagi operatsiyalar siyosati bilan muvofiqlashtirilgan holda olib borishga harakat qilinadi.

Pul–kredit siyosatining vositalaridan yana biri – **majburiy bank rezervlarining** me'yorini (me'yorsini) o'zgartirish siyosatidir. Majburiy bank rezervlarining me'yorini Markaziy bank belgilaydi va uni o'zgartirib turadi.

Agar Markaziy bank majburiy bank me'yorini kamaytirs, ortiqcha bank rezervlari ortadi, bu esa pul taklifining ortishiga olib keladi. Masalan, ushbu me'yor 20% bo'lsa, unda bankka qo'yilgan 200 so'mdan 40 so'm majburiy bank me'yorini tashkil etadi.

Bunda bank faqat 160 so'mni qarzga berishi mumkin bo'ladi. Endi faraz qilamizki, me'yor 10% ga tushirildi, unda bank 180 so'mni qarzga berish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Majburiy bank rezervlari me'yorini ko'tarish yordamida davlat pul taklifini kamaytiradi, chunki bu banklardagi ortiqcha bank rezervlarining qisqarishiga olib keladi. Pul–kredit monitar siyosatini o'tkazishda bu vosita kuchli, ammo shu bilan birga u butun bank tizimining asoslariga ta'sir etadi.

Banklarning majburiy rezervlarini o'zgartirish banklarning depozit (pul omonatlari) va kredit miqdorida katta o'zgarishlariga olib keladi. Shuning uchun u ko'pchilik mamlakatlarda o'ta zarur bo'lganda qo'llaniladi.

O'zbekistonda pul–kredit siyosatining yo'nalishi quyidagicha:

- davlat tomonidan pul massasini oldindan bilish, uni qattiq nazorat qilish;

- markaziy bank tomonidan tijorat banklarining operatsiyalarini pul bilan ta'minlash, bunda Markaziy bankning

tijorat banklariga foiz hisobida kredit berishi nazarda tutilmoqda, bu esa o'z navbatida markaziy bank tomonidan umuman pul muomalasi sohasini nazorat qilishga imkon beradi;

-kredit va byudjet tizimlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar vositasini takomillashtirish, kredit berish, byudjet kamomadi sharoitida pul berib chiqarishi hisobiga emas, davlatning qimmatbaho qog'ozlarini sotish hisobiga qoplash zarur.

Hozirgi davrda mamlakatimizda pul–kredit siyosati inflyasiya darajasini pasaytirish, makroiqtisodiy barqarorlikni mutahkamlash va valyuta bozorini erkinlashtirishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki majburiy zahira talablari, ichki valyuta bozorida operasiyalar, depozitli operasiyalar, davlat qimmatbaho qog'ozlari, obligasiyalar bilan operasiyalar kabi pul–kredit siyosati valyutalaridan keng foydalanmoqda.

O'zbekiston Respublikasida kredit siyosati avvalo iqtisodiyotimizda asosiy tarmoqlarni rivojlantirish maqsadida moliyalashtirishga qaratilgan.

Shu davr 2002-2007 yillar ichida ishlab chiqarishga sarf etilgan investisiya mablag'lari hajmi 13% ko'paygan.

**Moliyalashtirish manbalari bo'yicha iqtisodiyot
sektorlarida investisiyalarning tuzilishi**

	2002	2003	2004	2005	2007
1	2	3	4	5	6
Jami	100	100	100	100	100
Ishlab chiqarish	57,1	65,1	64,1	65,3	70,1
Sanoat	32,4	28,4	28,5	25,9	32,1
Qishloq ho'jaligi	5,8	4,4	3,4	3,2	4,6
Qurilish	0,4	0,4	0,5	0,8	1,3
Transport va aloqa	10,0	21,7	23,1	20,2	20,7
Savdo va umumiy ovqatlanish	2,6	3,4	1,3	1,3	1,7
Boshqa sohalar	5,9	6,8	7,3	9,9	7,7
Noishlab chiqarish	42,9	34,9	35,9	34,7	31,7

O'zbekistonda «Bozor munosabatlarini shakllantirish sharoitida kredit siyosatini amalga oshirish vositasi tubdan o'zgaradi. Kredit mablag'lar birinchi navbatda oziq-ovqat mahsulotlari, boshqa halq iste'mol mollari va ularni tayyorlash uchun hom ashyo boyliklari ishlab chiqarishni ko'paytirish, yakka tartibdagi uy-joy qurilishini kengaytirish, ijtimoiy sohani, respublikaning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlovchi asosiy tarmoqlarning eksport mahsulotlari va importning o'rmini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korhonalari kengaytirish bilan bog'liq yuksak samarali tadbirlarni o'tkazishga sarflanadi»²²

²² Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari.: O'zbekiston, 1999, 19 b.

Agar keltirilgan jadvalga nazar tashlasak, mamlakatimizda 2007 yilda moddiy ishlab chiqarish sohasiga barcha investisiyalarni 70,1 % sarf etilgan. 2008 yilda esa o'zlashtirilgan barcha investisiyalarning 50 foizga yaqini ishlab chiqarishni modernizasiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo'naltirilgan. Bu esa mamlakatimizda aholining zarur tovar va xizmatlarda ehtiyojini qondirish uchun ishlab chiqarishda rivojlantirilgan ustuvorlik berilayotganligini ko'rish mumkin.

Pul-kredit siyosatining afzal tomoni uning tezkor va moslashuvchanligidir. Shuningdek fiskal siyosatiga qaraganda siyosiy bosimga kamroq bog'liqdir.

O'zbekiston pul-kredit siyosatining yo'nalishlari quyidagicha:

- davlat tomonidan pul massasini oldindan bilish uni qattiq nazorat qilish;

- Markaziy Bank tomonidan tijorat banklarining operatsiyalari ni pul bilan ta'minlash, bunda Markaziy bankning tijorat banklariga foiz hisobida kredit berishi nazarda tutilmoqda, bu o'z navbatida Markaziy bank tomonidan, umuman, pul muomalasi sohasini nazorat qilishga imkon beradi;

- kredit va byudjet tizimlari o'rtasida o'zaro munosabatlar vositasini takomillashtirish, kredit berish, byudjet kamomadi sharoitida pul berib chiqarish hisobiga emas, davlatning qimmatnarh qog'ozlarini sotish hisobiga qoplashi zarur.

Asosiy atama va tushunchalar

Pul muomalasi, pul tizimining tarkibi, pulga bo'lgan talab, pul taklifi, kredit, kredit turlari, bank tizimi, Markaziy bank, tijorat banki.

6-mavzu. DAVLATNING SOLIQ SIYO SATI

1. Soliq siyosati, uning tabiati, vazifalari va tamoyillari

Soliq siyosati iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Soliq siyosatini yuritishning asosiy maqsadi korhona va tashkilotlarga nisbatan to'g'ri soliq siyosatini shakllantirishdan iborat. Prezident I.A.Karimov «Soliq tizimining eng muhim vazifasi – ishlab chiqarishni rivojlantirishga moddiy, hom–ashyo, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan, to'plangan mol–mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishdir» degan edilar²³.

Soliqlar qadim davrlardan ma'lum, faqat u paytlar o'lpon deb atalgan. Adam Smit soliq tizimining tamoyillari to'g'risida ancha tiniq fikrlar bildiradiki, ulardan bizning davrimizda ham foydalanilmoqda. Jumladan, u soliqlarni foydadan va ish haqidan undirib olishni taklif etadi. Adam Smit yana shunday deydi: « ... davlat fuqarolar imkoniyati, iqtidori va kuchiga qarab hukumat jamg'armasini ta'minlab turishi kerek. Zero, ular oladigan foyda davlat himoyasi va homiyligi ostida vujudga keladi», degan edi.

Soliqning muqarrarlari uzoq davrlardanoq ko'nikmaga aylangan. AQSh mustaqillik Deklarasiyasi mualliflaridan biri Benjamin Franklin 1789 yilda shunday deb yozgan edi: «Bu dunyoda o'lim va soliqdan tashqari biror narsaga qattiq ishonish mumkin emas».

Sharq iqtisodiy tafakkurida ham soliq munosabatlariga keng ahamiyat berilgan. Masalan, buyuk sarkarda Amir Temurning «Temur tuzuklari» asarida soliq masalasi bosh o'rinda turadi. Chunki, soliq siyosati iqtisodiyotni tashkil etadi, boshqarish mamlakatning iqtisodiy va harbiy hayotini tartibga solishda bosh omil bo'lib xizmat qilgan. Sohibqiron o'z soliq

²³ Karimov I. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'lida. Toshkent, «O'zbekiston». 1995. 205 bet.

siyosatida halq manfaatini ustun qo'ygan, ya'ni aholi davlatning soliq siyosati orqali kambag'allashib ketsa, davlat ham kambag'allashib boradi. Demak, adolatli soliq tizimini yaratish zarur, deb hisoblagan. Shu bilan birga u soliqlar odamlarni mehnat, yaratuvchilik, tadbirkorlik, sohibkorlikka rag'batlantirilishi zarurligini ta'kidlab: Amr qildimki, aholidan mol-hiroj yig'ishda ularni og'ir ahvolga solishdan yoki mamlakatning qashshoqlikka qo'shilib qolishidan saqlash kerak. Negaki, aholini honavayron qilish davlat hazinasining kambag'allashuviga olib keladi degan edi.

Soliq siyosatini kuchli ijtimoiy himoyalashni ta'minlash asosida olib borishi lozim. Mustaqillikka erishgunga qadar O'zbekiston Respublikasi oldida soliq va soliq tizimini o'rganish muammosi turgan emas. Chunki, soliqlar markazlashgan asosda tashkil etilib, asosan aholidan daromad solig'i, uy-joy kommunal solig'i tarkibida undirilar edi. Tashqi savdo orqali olinadigan soliqlar bilan faqat markaz shug'ullanar edi. Zero, bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlar davlat byudjetining asosiy manbai hisoblanadi. Soliq tizimi davlatga iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida byudjet uchun zarur bo'lgan mablag'larni to'plab beradi. Soliq tizimi milliy mahsulotning ma'lum qismini qayta taqsimlashda va aholini ijtimoiy himoyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Har bir mustaqil davlat o'z oldidagi vazifalarini bajarishi iqtisodiy muammolarni hal etishi uchun o'z byudjetiga ega bo'lishi lozim. Byudjet esa asosan soliqlar hisobiga va qisman esa daromadlar hisobidan shakllantiriladi.

Turli mulkchilik shakllariga asoslangan korhona, tashkilotlar va aholidan pul ko'rinishida soliqlar undiriladi. Soliq uni undirib oluvchilar bilan to'lovchilar o'rtasida doimo takrorlanib turadigan iqtisodiy voqelikning o'zida aks ettiradi. Soliqning o'zi ham iqtisodiy-moliyaviy kategoriya hisoblanadi. Soliqlar majburiy to'lovlar ko'rinishga ham ega. Chunki soliqlar va ularni to'lash miqdori O'zbekiiston Respublikasi Oliy majlisi

tomonidan demokratik asosda belgilanadi. Barcha tashkilotlar va korxonalar, aholi uni bajarishga majburdilar, shuningdek Respublika Vazirlar Mahkamasi, Moliya Vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi bilan kelishilgan holda mahsus ijtimoiy fondlarga belgilangan to'lovlarni ham to'lash majburiydir.

Soliqlarning shakllanishi va taqsimlanishini to'g'ri amalga oshirilishi ishlab chiqarish munosabatlarining shakllanishini ta'minlaydi. Chunki soliqlarni kamaytirish orqali ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirishga erishish mumkin, huddi shuningdek, soliqlarni ko'paytirish evaziga ishlab chiqarish hajmini kamaytirish mumkin bo'ladi. Barcha turdagi soliqlardan tushgan tushumlar byudjetga tushadi va uni davlat zarur yo'nalishlarga taqsimlaydi. Uning katta qismi davlatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlashga, ishlab chiqarishni rivojlantirishga, ijtimoiy-madaniy tadbirlarga, aholini ijtimoiy himoyalashga, davlatni boshqaruv organlarini saqlab turishga sarflanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida respublikamizda soliqlarni joriy etishdan maqsad davlat byudjetini shakllantirish va halq ho'jaligining har tomonlama rivojlanishini va aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlashdir. Shulardan kelib chiqqan holda soliqlarning quyidagi vazifalarini aytib o'tishimiz mumkin:

Fiskal vazifa, ya'ni davlat harajatlarini moliyalashtirish.

Iqtisodiy faollikni rag'batlantirish.

Ijtimoiy himoyalash, ya'ni aholining ayrim toifalariga imtiyozlar berish.

Davlat hazinasiga pul tushirish.

Milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash.

Soliq tizimining eng muhim vazifasi ishlab chiqarishni rivojlantirishga moddiy, hom ashyo, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan, to'plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantirishga davat etishidir.

Turli mulk shaklidagi korxonalar, birlashmalar va tashkilotlar soliq to'lovchi bo'lib hisoblansa, davlat soliqlarni

oluvchi hisoblanadi. Nimaga soliq solinsa, uni soliq ob'ekti, soliq to'lovchilar esa soliq sub'ekti deb ataladi.

Soliq tizimini o'rganishda daromadlar soliqqa tortiladigan va soliqqa tortilmaydigan daromadlarga bo'lgan holda o'rganish maqsadga muvofiqdir. Mamlakatimizda olinadigan soliq darajalarini soliq stavkalari belgilab beradi.

Soliq tizimini o'rganishda daromatlarni soliqqa tortiladigan va soliqqa tortirmaydigan davromadlarga bo'lgan holda o'rganish maqsadga muvofiqdir. Mamlakatimizda olinadigan soliq darajalari quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- proporsional soliq stavkasi;
- progressiv yoki o'sib boruvchi soliq stavkasi;
- regressiv soliq stavkasi.

Proporsional stavkasi asosan soliq ob'ektidan yagona foizlarda olinadi. Masalan: uy–joy, mol–mulklardan olinadigan soliq.

Progressiv soliq stavkasi, ya'ni o'sib boruvchi stavka asosan ob'ektlarning qiymati o'sib borishi bilan olinadigan soliq foizlari ham oshib boradi. 2009 yil 1 sentyabrdan boshlab, minimal oylik maosh 28040 so'm qilib belgilanadi. Soliq olish foizlari quyidagicha 6 minimal oylik maoshdan 12%, 6–10 minimal maoshigachan 17%, 10 minimal va undan ortiq oylik maoshidan 22% soliq undiriladi.

Regressiv soliq stavkasi to'g'ri kamayib boruvchi soliq stavkasi bo'lib, korhona va tashkilotlarning ishlab chiqarish hajmi va daromadlariga aholining oylik maoshlari darajasiga bog'liq bo'ladi.

Respublikada regressiv soliq stavkasi amalda qo'llanilmoqda. Jumladan 2008 yilda tadbirkorlik faoliyatlarini barqaror rivojlanishini ta'minlash maqsadida kichik korxonalar va mikrofirmalardan olinadigan yagona soliq to'lovlarini 10 foizdan 8 foizga, 2009 yildan boshlab esa 7 foizga tushurilishi belgilangan. 2009 yil 1 yanvardan aholi daromadlaridan olinadigan soliq stavkalari 6 minimal oylik maoshdan 13 foizdan

12 foizga, 6-10 minimal oylik maoshdan olinadigan soliq stavkalari 18 foizdan 17 foizga va 10 minimal oylik maoshdan boshlab soliq stavkasi 25 foizdan 22 foizga kamaytiriladi.

Respublikada jahon iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha 2009-2012 yillarga mo'ljallab qabul qilingani. Inqirozga qarshi choralar dasturiga asosan 2012 yilning 1 yanvarigachan go'sht va sutni qayta ishlashga ixtisoslashgan kichik korxonalar va mikrofirmalar ishlab chiqarishni texnik qayta jihozlash va modernizatsiya qilishga maqsadli ravishda yo'naltirish sharti bilan yagona soliq to'lovi stavkasini 50 foizga qisqartirish, tayyor mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan, xorijiy investisiya ishtirokida tashkil etilgan korxonalar byudjetiga barcha turdagi soliq va to'lovlardan qo'shimcha qiymat (QQS) solig'idan tashqari 2012 yilgachan ozod qilinadi.

Bank kreditlari bo'yicha to'lov muddati o'tgan va joriy qarzar miqdorini qayta ko'rib chiqish, byudjetga to'lanadigan to'lovlarning peniyasidan kechish va boshqa muhim imtiyoz va preferensiyalar berish belgilangan. 2009 yilda barcha turdagi energiya manbalari va kommunal xizmatlarining asosiy turlari bo'yicha narhlarning ko'tarilishini cheklash, ularni 6-8 foizdan oshirilmalik mexanizmlari ishlab chiqildi.

Ya'ni daromad, ish haqi qanchalik o'sib borsa shunchalik regressiv soliq undirish darajasi past bo'ladi. Masalan, hamma egri soliqlar kabi mahsulotlarni yoki turli aholiga ko'rsatiladigan xizmatlarga to'lanadigan haq yuqori daromad oluvchilarga nisbatan past daromadlar oluvchilar elkasiga og'ir yuk bo'lib tushadi. Chunki bu soliq hamma iste'molchilar daromadlaridan qat'iy nazar to'laydilar. Shuning uchun bilvosita (egri) soliqlar regressiv tasnifga ega bo'ladi. Regressiv kamayib boruvchi soliq stavkasi korhona va tashkilotlar ishlab chiqarish hajmi daromadini yoki aholining mehnat qilish darajasi va olayotgan oylik maoshi qanchalik pasayib borsa, ularni to'layotgan solig'ining hajmi o'sib

boradi. Regressiv soliq stavkasi daromadni o'sishi bilan kamayib boradi.

Daromad, foyda, qo'shilgan qiymat solig'i, rentabellik, tannarh, muomala harajatlari, turli maqsadli fondlar chegirmalari kabi moliyaviy ko'rsatkichlar bo'lib, korhona, firmalarning iqtisodiy holatini belgilab beradi. Shu bilan birga birlashmalar, korhona muassasalarining ishlab chiqarish va tijorat faoliyatining iqtisodiy holatini nazorat qilish hamda ularning mehanizmlarini to'g'ri tashkil etilishiga e'tibor berish zarur.

2. Soliqlarning asosiy turlari.

Hozirgi zamonda

O'zbekistonda soliq tizimining mohiyati

Soliqlar dastavval egri va to'g'ri soliq'larga bo'linadi. To'g'ri soliq korhona yoki mehnatkashlarning daromadlaridan olinadi. Uning manbai korhona va fuqarolarning daromdlari hisoblanadi. Egri soliq'lari korhona va xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar tomonidan to'lansada, u asosan, iste'molchilardan ustama haq qo'yish orqali undiriladi.

To'g'ri soliq'lari moddiy harajatlarni, mol-mulklarni, mehnat va pul resurslarini tejashni ta'minlaydi. Egri soliq'lari esa bozor munosabatlari mohiyatidan kelib chiqqan bo'lib, unga qo'shilgan qiymat solig'i, cheklangan tovarlarga aksiz solig'i, chetga chiqarilayotgan tovarlarga, hom ashyolarga solinadigan soliq'lari va eksport–import soliq'lari kiradi. Egri soliq'larning iqtisodiy mohiyati shundan iboratki, bu soliq'lari guruhi tovarlar yoki hom ashyolar oborotidan so'ng davlat byudjetiga tushadi, pulning muomala vazifasini mustahkamlash, pulning qadrsizlanishining oldini olishni ta'minlaydi.

Soliqlar ob'ektini soliq'lari undiriladigan tovarlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar turlari tashkil etadi.

«Korhona birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliq'lari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni

O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining hamda mahalliy byudjetlarning soliqlar tarzidagi daromadlar manbalarini belgilab beradi. Bu soliqlarni joriy etishdan maqsad davlat ijtimoiy kafolatlarni moliyaviy bazasini ta'minlashdan, huquqy shahslarning tadbirkorlik faoliyatini tartibga solishdan, tabiiy boyliklardan tejab–tergab foydalanishni va atrof–muhitni muhofaza etishni rag'batlantirishdan iboratdir.

Korhonalar, birlashmalar va tashkilotlarning faoliyatini soliq yo'li bilan tartibga solish, quyidagi umumiy qoidalar asosida amalga oshiriladi:

- manbalardan qat'iy nazar barcha daromadlardan soliq to'lashi majburiyligi;

- barcha hududiy ma'muriy pog'onalar uchun yagona bo'lgan umumdavlat soliq siyosatini mahalliy hokimiyat idoralarining umumdavlat soliq siyosati doirasida soliq'larga oid qonun chiqarish faoliyatidagi mustaqilligi bilan uyg'un holda amalga oshirish;

- o'z faoliyati bilan eng muhim ijtimoiy iqtisodiy va ekologik muammolarni hal etishga ko'maklashayotgan samarali ishlab chiqarish korhonalariga imtiyoz berish, shuningdek, ho'jalik yuritishning ilg'or shakllarini rag'batlantirish tizimi orqali soliq mezonlarining rag'batlantiruvchi ahamiyatini ta'minlash;

- deklarasiyalar hamda tanlab o'tkaziladigan tekshirish va taftishlarni uyushtirish asosida barcha sub'ektlarning soliq to'lovlari yuzasidan olingan majburiyatlari ustidan moliyaviy nazorat qilish, qonunlarni buzuvchilarga nisbatan iqtisodiy choralar ko'rish.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 5-8 moddalariga binoan soliq tizimida 8 ta umumdavlat (respublika) soliqlari va 5 ta mahalliy soliqlar ko'rsatilgan. Lekin keyingi soliq tizimiga kiritilgan o'zgartirishlar bilan ularning soni yig'implari ham qo'shilib 21 taga etgan. Hozirgi paytda ular 30 tadan oshdi. Soliq yig'implarining jami yig'indisi summasi soliq yuki tushunchasini keltirib chiqaradi.

O'zbekiston soliq tizimi tuzilmasi:

Umumdavlat soliqlari;

Mahalliy soliqlar.

Umumdavlat soliqlari quyidagilarga bo'linadi:

Huquqiy shahslarning daromadiga (foydasiga)
soliq;

Jismoniy shahslarning daromadiga soliq;

Qo'shilgan qiymat solig'i;

Aksiz solig'i;

Er ostidan foydalanish solig'i;

Suv resurslaridan foydalanish solig'i;

Savdo tashkilotlarining yalpi daromad solig'i;

Bojhona solig'i;

Davlat boji;

Qimmatli qog'ozlarni o'tkazish yig'imi;

Boshqa daromadlar.

Mahalliy soliqlar va yig'imlar:

Mol-mulk solig'i;

Er solig'i;

Reklama solig'i;

Avtotransport vositalarini qayta sotish solig'i;

Kichik biznes uchun yagona soliq;

Sosial infratuzilmani rivojlantirish solig'i;

Savdo yig'imi, shu jumladan, alohida tovarlar turlarini
sotish lisenziya yig'imi;

Ishbilarmonlik bilan shug'ullanuvchi huquqiy hamda
jismoniy shahslarni ro'yhatdan o'tkazish yig'imi;

Avtotransportlarning vaqtinchalik turar joyi yig'imi va
solig'i;

Obodonlashtirish ishlari yig'imi.

Soliqlar soliqlarga tortish ob'ektiga qarab 3 guruhga
bo'linadi:

Oborotdan olinadigan soliqlar.

Daromaddan olinadigan soliqlar.

Mol-mulk qiymatlaridan olinadigan soliqlar

Oborotdan olinadigan soliqlarga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, boj-hona va er osti boyliklari qiymatidan olinadigan soliqlar kiradi. Lekin oborot (aylanma) tushunchasi bizning qonunchiligimiz bo'yicha avvalgidek mahsulot sotish oborotidan emas, balki mahsulotlarni yuklab yuborgan qiymat bilan o'lchanadi (qo'shimcha qiymat solig'ida). Yalpi tushumdan olinadigan soliq va oborotdan olinadigan yagona soliq ham oborotdan olinadigan soliqlarga kiradi.

Daromaddan olinadigan soliqlarga huquqiy shahslarning daromadiga (foydasiga), jismoniy shahslarning daromadiga solinadigan soliq, savdo tashkilotlarining yalpi daromadidan va reklamadan olingan soliqlar kiradi. Bu guruh soliqlarga ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i ham kiradi.

Mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlarga mol-mulk solig'i, er solig'i, er ostidan foydalanish solig'i, ekologiya, avtomobillarni qayta sotish solig'i va boshqalar kiradi.

Har qanday davlat o'z hazinasini to'ldirish maqsadida amalga kiritiladigan soliq ko'rinishlari turli hillarini kiritishga harakat qiladi.

Soliq tizimining quyidagi o'ziga hos hususiyatlarini ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

- davlat soliq xizmati organlarining tizimi;
- soliq qonunchiligining tizimi va tamoyillari;
- soliq siyosatining tamoyillari;
- byudjetlar o'rtasida soliqlarni taqsimlash tartibi;

- soliq nazoratining shakllari va usullari;
- soliq ishini yuritishning tartibi;
- halqaro soliq shartnomalari.

Soliq tizimi iqtisodiy va siyosiy – huquqiy ko’rsatkichlar bilan harakterlanadi. Soliq tizimining iqtisodiy hususiyatiga to’g’ri va egri soliq solishning o’zaro nisbati, soliq to’lovlarining harakati (dinamikasi) va boshqalar kiradi.

O’zbekiston Reapublikasi Konstitusiyasining 123-moddasiga binoan O’zbekiston Respublikasi hududida yagona soliq tizimi amal qiladi.

O’zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 5-moddasiga binoan esa, O’zbekiston Respublikasi hududida soliqlar va yig’imlar O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan o’rnatiladi va bekor qilinadi.

O’zbekiston Respublikasi hududida soliqlar va yig’imlar O’zbekiston Respublikasining pul birligi – so’mda hisoblanib chiqariladi.

Ushbu qonunga muvofiq daromad keltiradigan tadbirkorlik faoliyati bilan shug’ullanuvchi korxonalar, birlashmalar va tashkilotlar O’zbekiston Respublikasi hududida quyidagi soliqlarni to’laydilar:

- korxonalar daromadiga solinadigan soliq;
- qo’shilgan qiymat uchun soliq;
- aksiz solig’i;
- korxonalarning mol–mulkiga solinadigan soliq;
- respublikadan tashqariga olib chiqib ketilayotgan hom ashyo resurslari va mahsulotlarga solinadigan soliq;
- eksport–import solig’i;
- jamoa ho’jaligi a’zolarining mehnatiga haq to’lash fondiga solinadigan soliq.

Soliq to’lovlarining summasi O’zbekiston Respublikasi byudjetiga Qoraqalpog’iston Respublikasi byudjetiga, viloyatlar, Toshkent shahar byudjetlariga va boshqa mahalliy byudjetlarga har yili kelasi yil uchun byudjet tasdiqlanayotganda,

belgilanadigan normativlar bo'yicha o'tkaziladi. Mahalliy hokimiyat idoralari O'zbekiston Respublikasining umumiy yo'nalishiga asoslangan holda o'z hududlarida olinadigan mahalliy soliqlarni belgilaydilar. Soliqlarning aniq turini belgilash hokimiyat idorasi yoki u vakil qilgan boshqa idora belgilaydi:

- soliq to'lovchi;
- soliq to'lanadigan ob'ekt;
- soliq stavkalarini;
- soliq hisoblab chiqarish va to'lash tartibini;
- soliq solish bo'yicha imtiyozlarni;
- soliqning amal qilish muddatini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolaridan ajnabiy fuqaroligi bo'lmagan shahslardan olinadigan daromad solig'i to'g'risidagi qonunda quyidagilar ifodalangan:

- soliq to'lovchilar;
- soliq solinishi lozim bo'lgan daromadlar;
- soliq yuzasidan imtiyozlar;
- ikki yoqlama soliq solishni bekor qilish.

Soliqlarni tasniflash.

Soliqlarni bir necha asoslarga ko'ra tasniflash mumkin:

Soliq to'lovchilarga qarab:

yuridik shahslardan olinadigan soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, daromad solig'i);

jismoniy shahslardan olinadigan soliqlar (daromad solig'i);

yuridik va jismoniy shahslar uchun umumiy bo'lgan soliqlar (er solig'i).

Soliq solish shakliga ko'ra:

to'g'ridan-to'g'ri undiriladigan soliqlar, ya'ni soliq ob'ektining egasi to'laydigan soliq;

egri soliqlar, ya'ni tovar qiymati ustiga qo'yiladigan ustama soliqlar bo'lib, uni soliq ob'ektining egasi emas, balki iste'molchilarning o'zlari to'laydilar.

Hududiyligiga ko'ra:

umumdavlat soliqlari;

mahalliy soliqlar.

Kelib tushish manbaiga qarab:

davlat byudjetiga o'tkaziladigan davlat soliqlari;

mahalliy byudjetlarga o'tkaziladigan mahalliy soliqlar.

Foydalanish hususiyatiga ko'ra:

umumiy ahamiyatga ega bo'lgan soliqlar;

maqsadli soliqlar.

Undirish muddatiga ko'ra:

bir gallik soliqlar;

doimiy soliqlar.

Soliqlarni o'rnatish deganda – uni to'lovchilarni va soliq solish elementlarini, ya'ni: soliq solish ob'ekti, soliq bazasi, soliq stavkasi, soliqlarni to'lash muddati va tartibini belgilash hisoblanadi.

Soliq qonunchiligida shu bilan birga soliq imtiyozlari ham ko'rsatib o'tilgan. Soliqlar va yig'imlar bo'yicha imtiyozlar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi yoki u vakolat bergan davlat organi tomonidan belgilanadi.

Imtiyozlar turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin:

soliq solish ob'ektining soliqqa tortilmaydigan minimumini belgilash;

soliq solishdan soliq ob'ektining ma'lum bir elementlarini chiqarish;

soliq to'lovchilarning ayrim toifalarini yoki ayrim shahslarni soliq solishdan ozod qilish;

soliq stavkalarini pasaytirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni rivojlantirish yo'lida» nomli asarida islohotlarning soliqlar tizimida amalga oshiriladigan tamoyillari haqida alohida to'htalgan. Islohotlarning asosiy maqsadi esa, soliqlarni iychamlashtirish, ularni osonlashtirishdan iborat. U quyidagi tamoyillar orqali amalga oshirilishi lozim.

Birinchi tamoyil, korhonalardagi soliqlar yukini rivojlantirish, investisiyalarga ega bo'lish, yangi texnologiyalarni o'rnatish, kadrlar malakasini oshirish uchun imkoniyatlarga ega bo'lishga sharoit yaratib berish.

Ikkinchi tamoyil, soliqlarni korhonalar va tashkilotlarning daromadlaridan emas, balki ularning foydalaridan olishga to'liq o'tish.

Uchinchi tamoyil, davlat va mahalliy soliqlar o'rtasida mutanosiblikni o'rnatish, ya'ni mahalliy soliqlar ahamiyatini oshirish. Makroiqtisodiyotni rivojlantirishda korhonalar, hududiy tarmoqlarning ustuvorligiga katta ahamiyat berish. Bu sharoitda mahalliy soliqlar ahamiyatini ortib borishi.

To'rtinchi tamoyil, korhonalarni iqtisodiy kuchaytirish orqali ularning daromadlaridan hududiy, ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni echishda hissasini oshirib borish.

Imtiyozli soliq to'lovchi korhonalarga (birjalar, tayyorlov, ulgurji, ta'minlovchi – sotuvchi, vositachi va savdo–tijorat korhonalaridan tashqari) tuzilgan va ro'yhatdan o'tgan korhonalar kiradi va birinchi yili 25 foiz, ikkinchi yili 50 foiz imqdorda soliq to'laydilar.

Soliqlardan ozod etiluvchi korhonalarga xizmat qilayotgan hodimlarning 50 foizi nogironlar, 75 foizigacha maktab o'qituvchilari, bilim yurti talabalari bo'lsa yoki nogironlar uchun zarur bo'lgan mahsulotlarning ishlab chiqaruvchi korhonalar, ijtimoiy tashkilotlar, yoshlar jamg'armalari va boshqa shungan o'hshash tashkilotlar kiradi.

Respublikada soliq tizimi va soliq undirish darajalari bozor iqtisodiyotiga bosqichma–bosqich o'tib borishida, uning iqtisodiy qonunlari talabiga qarab takomillashtirib boriladi.

Jismoniy shahslar har yili soliq deklarasiyasini to'ldirib borishlari kerak. Bu hujjat jismoniy shahs tomonidan yil ichida topgan daromadidan soliq to'lash miqdorini kuzatishni ta'minlaydi.

Korhona birlashma va tashkilotlardan hamda aholidan olinadigan soliqlar Respublika davlat byudjetiga tushib, ular asosan zaif, kam ta'minlangan oilalar, nafaqalar, studentlar va ko'p bolali onalarni ijtimoiy himoya qilishga byudjetdan moliyalashtiriladigan maorif sosial ta'minot, sog'liqni saqlash halq ho'jaligi tarmoqlarini rivojlantirishga va davlat boshqaruv apparati talablarini qondirishga sarflanadi.

3. Davlatning fiskal siyosati va iqtisodiy barqarorlik

Davlatning fiskal siyosati – hukumat tomonidan davlat harajatlari va soliq solish tartibiga kiradigan o'zgarishlardir. Bundan maqsad to'la bandlik va to'la ishlab chiqarish hajmiga erishishdir. Davlatning fiskal siyosati soliqlarni undirish va byudjet mablag'larining makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash hamda ijtimoiy masalalarni hal etish maqsadida hukumat imkoniyatlaridan foydalanishni nazarda tutadi. Fiskal siyosatining asosiy dastagi soliq stavkasini ishlab chiqishdir. Davlatning fiskal siyosati soliq stavkasini ishlab chiqishni shakllantiradi va uning sarflanishini ta'minlaydi.

Soliq siyosatini takomillashtirish iqtisodiyotni barqarorlashtirishga va moliyaviy ahvolini mustahkamlashga oid muammolarni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Uning mohiyati quyidagilardan iborat:

- bozor munosabatlariga o'tish sharoitida soliqlar iqtisodiy siyosatini amalga oshirishda eng muhim boshqaruvchi omil bo'lib qoladi;

- avvalo soliq tizimi o'ziga hos vazifani fiskal hazinani to'ldirish, qayta taqsimlash va rag'batlantirish vazifasini to'la darajada bajarishi kerak;

- soliqlar hazinani to'ldirish siyosatini asosiy unsuri bo'lib, davlat byudjetini daromad qismi eng muhim umumdavlat halq ho'jaligi vazifalarini hal etish uchun zarur bo'lgan miqdorda shakllanishini ta'minlashi lozim;

— soliq tizimi aniq maqsadga qaratilgan moliyaviy siyosat bilan birgalikda, yalpi milliy mahsulotning bir qismini qayta taqsimlaydi va shu tarzda iqtisodiyot tuzilishini o'zgartirishda, aholini ijtimoiy himoyalash kafolatini ta'minlashda bevosita ishtirok etadi;

— soliq tizimining eng muhim vazifasi ishlab chiqarishni rivojlantirishga moddiy hom ashyo, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan to'plangan mol–mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishdir.

Moliya, bank va soliq tizimlari bozor infrastrukturasining tarkibiy qismi hisoblanar ekan, demak, bu tizimlarda juda ko'p har hil ma'lumotlarni yig'ilishi tabiiy. Bu ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash muammolari mavjud. Bularni faqat telekommunikasiya va yo'ldosh aloqalaridan hamda kompyuter vositalaridan keng foydalangandagina hal qilib bo'ladi. Bunga esa hukumatimiz huquqiy asos yaratdi, ya'ni «Ahborotlashtirish haqida» hamda «Elektron hisoblash uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarini huquqiy himoyalash to'g'risida»gi, O'zbekiston Respublikasining qonunlari va «O'zbekiston Respublikasining ahborotlashtirish konsepsiyasini ma'qullash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilindi. Bu qonunlar va qarordan ko'rinib turibdiki, hozirgi kunda Respublikani kompyuterlashtirishni davr talab etmoqda va bunga keng yo'l ham ochilmoqda.

Hozirgi kunda bank va soliq tizimlarini ahborotlashtirish maqsadida bir qator qarorlar qabul qilindi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasi soliq organlarida ma'lumotlarni qayta ishlaydigan yagona kompyuter tizimini yaratish to'g'risida»gi O'zbekiston respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 3 avgustda 388 sonli qarori qabul qilingan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 18 martdagi «Bank tizimini takomillashtirish, pul kredit munosabatlarini barqarorlashtirish chora tadbirlari to'g'risida»gi 146 sonli qarorida esa bank tizimini ham kompyuterlashtirish masalasi qo'yilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliya bank va soliq sohalari bir–biriga mukammal bogʻliq boʻlgan jabhalardir. Shuning uchun bu jabhalarning yagona avtomatlashtirilgan (integrallashtirilgan ma'lumotlar) tizimini yaratish maqsadga muvofiqdir.

Bu tizimini yaratish va joriy etishdan asosiy maqsad ahborot yig'ish, uni qayta ishlash va tahlil qilishda ko'p mehnat qilinishini kamaytirish, moliya rejalarini ko'p variantda hisob–kitob qilish va ularni eng maqbul tarzda bir–biri bilan muvofiqlashtirish, moliya organlari apparatlarini yaxshilash asosida moliya boshqaruvida yuqori sifatga erishishdan iboratdir. Bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan boshqarishda yagona integrallashtirilgan moliya, bank va soliq jabhalarining ma'lumotlaridan foydalanish imkoniyati katta.

Asosiy atama va tushunchalar

Soliq, soliq tizimi, soliq stavkasi, to'g'ri soliqlar, egri soliqlar, soliq imtiyozlari, umumdavlat soliqlari, mahalliy soliqlar va yig'imlar, soliq ob'ekti, soliq sub'ekti.

7-mavzu. MOLIYA TIZIMI DAVLATNING MOLIYA-BYUDJET SIYOSATI

1. Moliyaning mohiyati va vazifalari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti iqtisodiy islohotlar strategiyasi va yo'lini shakllantirish mehanizmlaridan biri «moliya va soliq siyosati sohasida... - qattiq moliyaviy siyosatni amalga oshirish,... halq ho'jaligi tarmoqlarini, ayrim korhonalarni rivojlantirish uchun byudjetdan pul bilan qaytarmaydigan qilib ta'minlash amaliyotidan voz kechish. Ana shu maqsadlar uchun investisiya kreditlaridan keng foydalanish, ...barqaror pul

muomalasini ta'minlash, kredit va naqd pul emissiyasini, jami pul massasining asossiz o'sishini keskin cheklash, ...narh belgilash tizimini yanada tartibga solish, bozorni tartibga solib turuvchi, vosita sifatida narhning rolini mustahkamlash»dan iborat degan edi¹.

Moliya tarixiy harakterga ega bo'lgan iqtisodiy toifa hisoblanadi. U bozor munosabatlari sharoitida davlatning vazifalari va ehtiyojlarini rivojlantirib borish ta'siri ostida vujudga keladi. Moliya atamasi lotincha so'zdan kelib chiqqan bo'lib, to'lov daromad ma'nosini anglatadi.

Moliya – pul mablag'lari fondlarini, moliyaviy kreditlarni taqsimlash va ulardan foydalanish hususiyati vujudga keladigan munosabatlar tizimidir. Mahsus fondlar orqali harakat qiluvchi pul munosabatlari moliya munosabatlarini tashkil etadi. Moliya munosabatlari pul munosabatlarining bir qismi bo'lib, davlat byudjeti, jamotatchilik fondlari, sug'urta fondlari, davlat valyuta rezervlari, firmalar, tashkilotlar va shunga o'hshashlarning pul fondlari va boshqa mahsus fondlar moliya tizimining asosiy bo'g'inlarini tashkil etadi.

Moliya munosabatlari pul munosabatlarining mavjud fondlarini taqsimlash va ulardan foydalanish hususida vujudga keladigan munosabatlar tizimidir. Ho'jalik faoliyatini tashkil etish va boshqarish, ya'ni takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan pul zahiralarini jamg'armalarini hosil qilish va ulardan foydalanish tizimi mamlakat moliyasini tashkil etadi.

Hullas, moliyaviy munosabatlar deyilganda, pul mablag'lari jamg'armalarining harakati tufayli davlat, korhonalalar va tashkilotlar, hududlar va fuqarolar o'rtasida vujudga keluvchi barcha iqtisodiy munosabatlar tushuniladi. Moliya davlatning ho'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy

¹ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –Toshkent: O'zbekiston 1998. 190–191 betlar.

vosita bo'lib xizmat qiladi. Moliyaviy munosabatlarni quyidagi qismlarga bo'lish mumkin:

- davlat bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlar;
- korxonalar bilan banklar o'rtasidagi munosabatlar;
- korxona ichidagi, bo'limlararo va ishchilar o'rtasidagi

ho'jalik aloqalari;

- boshqaruvning turli darajasidagi davlat tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlar;

- davlat bilan uyushmalar, jamot tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlar;

- davlat bilan aholi o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar.

Barcha pul munosabatlari ham moliyaviy munosabatlar bo'la olmaydi. Shahsiy iste'molga va ayirboshlashga, chakana sotuvga, transportga, maishiy, kommunal xizmatlarga, tomoshahonalar va boshqalarga to'lov uchun, shuningdek, jamiyatning ayrim a'zolari o'rtasidagi oldi–sotdi muomalasi, pul tortiq etish va meros qilib olish uchun xizmat qiladigan pul mablag'lari moliyaviy munosabatlarga kirmaydi.

Davlat bilan aholi o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar, avvalo, davlat tomonidan turli ijtimoiy iste'mol darajalarini qondirish harajatlaridan turli to'lovlar, nafaqalar va imtiyozlar olish munosabati bilan yuzaga keladi.

Ta'limga, davolashga, aholiga tekin yoki arzonlashtirilgan holda beriladigan buyumlarga qilinadigan chiqimlarni qoplashga ajratiladigan mablag'lar davlat tomonidan turli ijtimoiy himoyalash darajalarini qondirish harajatlariga kiradi.

Moliyaviy munosabatlar aholi soliqlarini hamda aholining zayomlar, lotereyalar ko'rinishida davlatga beriladigan qarzlarini, banklarga omonat tarzda qo'ygan vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni ham o'z ichiga oladi.

Davlat o'z navbatida uy–joy qurish, qimmatbaho tovarlarni sotib olish va boshqa maqsadlar uchun aholiga kredit beradi.

Davlat moliyasi moliya tizimining asosini tashkil etadi. Uning asosiy bo'g'ini esa davlat byudjetidir.

Davlat moliya tizimi yordamida yalpi milliy mahsulotni taqsimlaydi va qayta taqsimlashni amalga oshiradi. Moliya tizimining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- davlat faoliyatining moddiy asoslarini yaratish;
- davlat yalpi milliy mahsulotlarining bir qismini pul ko'rinishida o'z qo'lida jamlaydi va moliya tizimi yordamida uni qaytadan taqsimlaydi.

Umuman olganda, moliyaning vazifalari uch guruhga bo'linadi.

1. **Taqsimlash** – bunda moliya vositasida jamiyatda yaratilgan yalpi milliy mahsulot va uning asosiy qismi bo'lmish milliy daromad ho'jalik sub'ektlari o'rtasida taqsimlanib, pul fondlariga aylantiriladi.

2. **Rag'batlantirish** – moliya o'z vositalari orqali ho'jalik sub'ektlarini iqtisodiy faollikka undaydi. Bunda moliya vositalari bo'lib moliya tizimida ishlatiladigan soliqlar, to'lovlar, subsidiyalar va subvensiyalar hisoblanadi.

3. **Ijtimoiy himoyalash** – bu jamiyat a'zolari ma'lum qatlamlarining minimal tirikchilik yuritishni moliyaviy jihatdan ta'minlash, ya'ni moliyaviy kafolatlashdan iborat.

Davlat pul fondlarini shakllantirish va ishlatishni nazorat qiladi, ya'ni moliya tizimi yordamida davlat turli soliqlar va daromadlarni byudjetga yig'ish, ular o'rtasida belgilangan nisbatlarga rioya etilishi ustidan nazorat o'rnatadi.

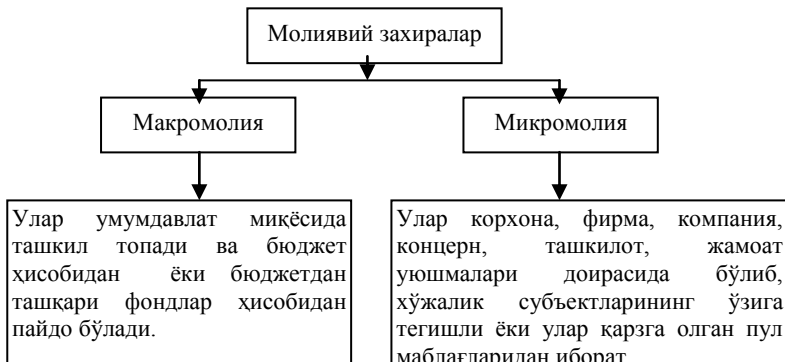
Moliya tizimi ho'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy faoliyati, jamiyat iqtisodiy faoliyatining yakunlari hususida ahborot berish, aholining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy himoyalashni mablag' bilan ta'minlash vazifalarini ham bajaradi.

Turli harajatlar, foyda, ish haqi, soliqlar, qarz to'lovlari, sug'urta haqi, boj to'lovlari va shunga o'hshash boshqa to'lov va ajratmalar moliyaviy vositalar hisoblanadi.

Ular asosida moliyaviy zahiralalar, ya'ni turli pul fondlari shakllanadi. Moliyaviy zahiralalar markazlashgan, ya'ni umumdavlat va jamiyat miqyosida hamda korhona, tashkilot, firma va jamoa uyushmalari doirasida ham bo'lishi mumkin.

Markazlashgan moliyaviy zahiralalar umumhalq ehtiyojlari uchun sarflansa, kichik moliyaviy zahiralalar o'sha ho'jaliklarning ehtiyojlari va faoliyatlari uchun sarflanadi. Ishlab chiqarish jarayonida foydalanilmayotgan, vaqtincha ortiqcha bo'lgan mablag'lar moliya bozorida sotiladi. Moliya bozori – valyuta bozori, qimmatbaho qog'ozlar bozori, investisiya bozori va ssuda kapitali bozorini o'z ichiga oladi. Moliya bozori valyuta bozorida odatda valyuta sotish va sotib olish operatsiyalari, qimmatbaho qog'ozlar bozorida (aksiyalar, veksellar, sertifikatlar) sotish va sotib olish operatsiyalari, investisiya bozorida investisiya, ya'ni kapitallar sotish, sotib olish operatsiyalari va nihoyat ssuda bozorida, asosan, ssuda kapitalini banklar orqali sotish va sotib olish operatsiyalari amalga oshiriladi.

Markazlashgan moliyaviy zahiralalar makromoliya, kichik moliya zahiralalar mikromoliya (1- rasm) deb ataladi.

1-rasm. Markazlashgan moliyaviy zahiralalar tarkibi

Prezidentimiz – «Mamlakatimizni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi» ma’ruzalarida «Mamlakatimizda tarkibiy o’zgarishlarni izchil amalga oshirishda qulay investisiya muhitini yaratilgani asosiy omil bo’lib kelmoqda, 2008 yilda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbalar hisobidan 6,4 milliard AQSh dollari miqdorida investisiya jalb etildi. Bu 2007 yil bilan taqqoslaganda, 28,3 foizga ko’p bo’lib, yalpi ichki mahsulotga nisbatan investisiyalar hajmi 23 foizni tashkil etdi. O’zlashtirilgan barcha investisiyalarning 50 foizga yaqini ishlab chiqarishni modernizasiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo’naltirilganini ta’kidlash darkor»²⁴ degan edilar.

Aksiyalar qimmatbaho qog’oz bo’lib, uning egasiga foyda dividend keltiradi. Aksiya egasini shu aksiyani chiqargan korhona kapitalida ma’lum hissasi borligini anglatadi. Ular oddiy va imtiyozli bo’ladilar. **Oddiy aksiya** egasi oladigan dividend korhona daromadlariga bog’liq bo’ladi va uning egasi aksionerlik jamiyatida ovoz berish huquqini kafolatlaydi.

Imtiyozli aksiya egasiga belgilangan foiz hisobida dividend olishni ta’minlaydi, lekin u aksionerlar yig’ilishida ovoz berish huquqiga ega bo’lmaydi.

Obligasiya – bu korhona qarzдорlik majburiyatini tasdiqlovchi qimmatbaho hujjatdir. U ma’lum muddatga chiqariladi va har oyda yutuq tariqasida foiz to’lash kafolatlanadi. Moliya bozorida **brokerlar** vositachilik qiladilar va komission foiz oladilar. **Dillerlar** esa qimmatbaho qog’ozlarni sotib olish va sotishni amalga oshiradilar va ma’lum foydani o’zlashtiradilar.

²⁴ Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. O’zbekiston ovozi, 2009 yil 14 fevral

2. Davlat byudjeti va uning tuzilishi

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov davlat byudjetini mustahkamlashga va undan samarali foydalanish to'g'risida: «Davlat byudjeti defisitini iloji boricha kamaytirish, byudjetdan beriladigan dotasiyalar va subsidiyalarning turlarini bosqichma–bosqich qisqartirib borish, byudjet mablag'lari daromad tushganidan keyingina taqsimlashtiradigan yo'ldan og'ishmay borish, birinchi darajali, eng zarur umumdavlat ehtiyojlari uchungina byudjetdan mablag' ajratish,... soliq tizimini takomillashtirish, byudjet daromadlari barqaror suratda to'ldirib turilishini ta'minlaydigan..., halq iste'moli mollari ishlab chiqaradigan korhonalarning rivojlanishini rag'batlantiradigan pishiq – puhta soliq siyosatini olib borish» kerak degan edi¹.

Davlat byudjeti – bu umumjamiyat miqyosida markazlashgan va davlat ishtirokida hosil bo'luvchi va sarflanuvchi moliyaviy resurslar bo'lib, moliya tizimining asosiy bo'lagi hisoblanadi. Mamlakat iqtisodiyotini ma'lum maqsadda rivojlantirish, turli markazlashgan jamg'armalar, avvalo, umumdavlat pul mablag'lari fondini – davlat byudjetini tuzish yo'li bilan ta'minlanadi.

Davlat byudjeti mamlakat moliya tizimining markaziy bo'g'ini vazifasini o'taydi.

Davlat byudjetining asosiy vazifasi moliya yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish, turli markazlashgan jamg'armalar, avvalo, umumdavlat pul mablag'lari fondini – davlat byudjetini tuzish yo'li bilan ta'minlanadi.

Davlat byudjeti mamlakat moliya tizimining markaziy bo'g'ini vazifasini o'taydi.

Davlat byudjetining asosiy vazifasi moliya yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqyosidagi ijtimoiy vazifalarni hal etish uchun zarur sharoitlarni yaratishdan iborat.

Turli mamlakatlarda davlat byudjetini tuzish va undan foydalanishning bir qancha umumiy xususiyatlari bor. Davlat byudjetining umumiy ko'rinishi (2-rasm) da keltirilgan.

Mamlakat rivojlanishining ayrim bosqichlarida moliya siyosatini yuritishning asosiy quroli bo'lgan davlat byudjeti o'zining tarkibi va sarflanish mohiyatiga ko'ra jiddiy farqlanadi.

O'zbekiston Respublikasining davlat byudjeti mamlakatimizning har yili oladigan daromad va harajatlari hisobidan iboratdir.

Sub'ektlarning to'la ho'jalik hisobiga o'tib ishlashi natijasida ilgari respublikamiz byudjetiga tushadigan foydaning katta qismi korhonalar va birlashmalarda qoldiriladigan hamda ish haqi yoki rag'batlantirish vositasi sifatida foydalanadigan bo'ldilar.

Bundan tashqari, davlat byudjetining ijtimoiy-madaniy hamda aholini ijtimoiy himoyalashga sarflanadigan mablag'lari ko'paydi.

Aholining iqtisodiy moliyaviy nochorligiga taqsimotning pastligi emas, balki ishlab chiqarish samaradorligining pastligi asosiy sababdir. Chunki, mehnat unumdorligining pastligi, sarf-harajatlarning yuqoriligi ishlab chiqarish natijalarining salmog'iga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatadi.

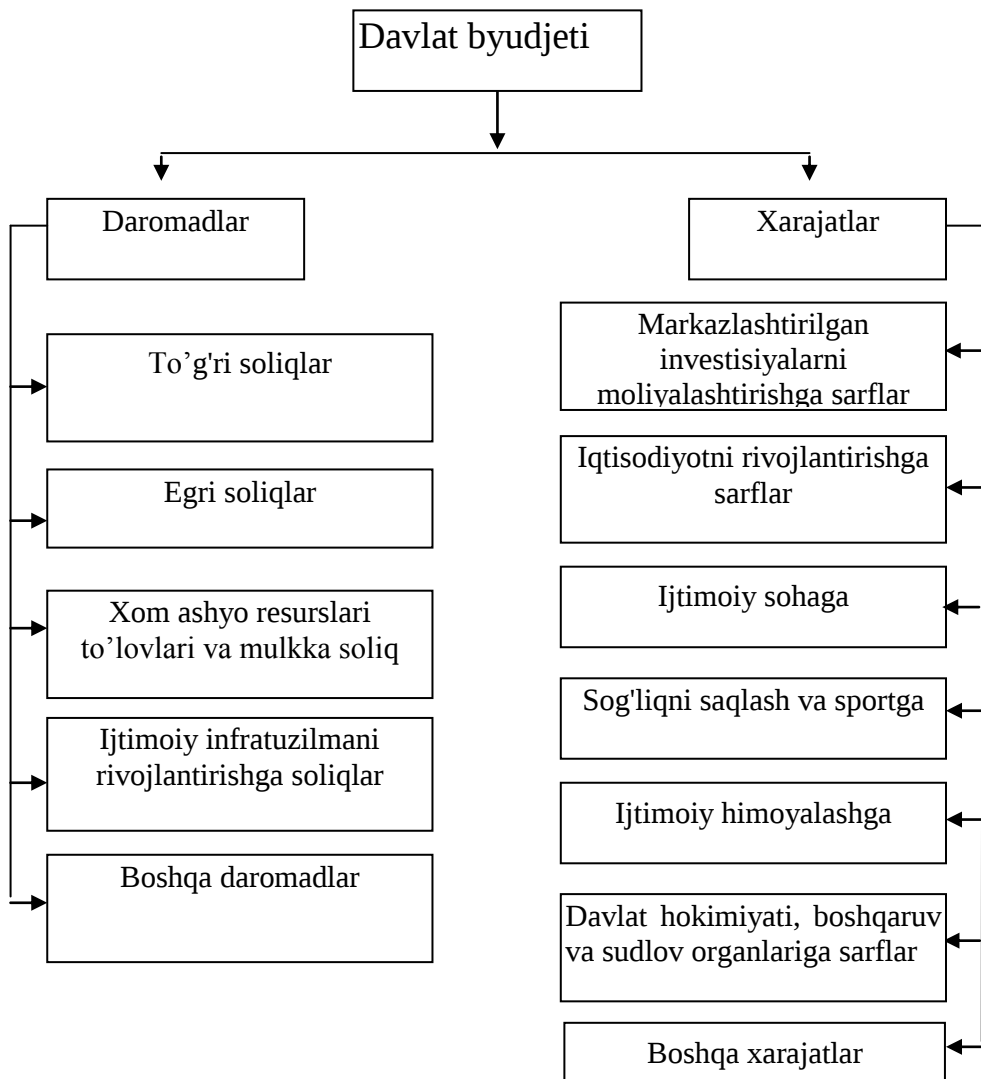
Moddiy boyliklar bilan ta'minlanmagan kapital mablag'larning sarflanishi tugallanmagan qurilish ob'ektlarini ko'payishiga olib keladi. Natijada korhonalarni o'z vaqtida ishga tushirilmay qolishi ham oqibatida bu mablag'larni qoplash uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga salbiy ta'sir etadi.

Natijada davlat byudjetiga tushadigan mablag' miqdori kamayadi. Bu esa byudjet kamomadining ortib borishiga olib keladi.

Moliyaviy tanglikdan chiqish yo'llaridan biri iste'mol mollari aylanmasi keskin oshirish, iste'mol bozoridagi ahvolni tubdan yaxshilashdir.

Byudjet taqchilligining oldini olish bilan iqtisodiyotni moliyaviy sog'lomlashtirish bo'yicha belgilangan tadbirlarni amalga oshirish, etishtirilgan hom ashyo va mahsulotlarni shu erning o'zida qayta ishlash, tayyor mahsulotga aylantirish orqali barham berish mumkin.

Davlat byudjeti intizomiga rioya qilish iqtisodiyotni barqarorlashtirishning asosiy omillaridandir.

2-rasm. Davlat byudjetining umumiy ko'rinishi

3. Byudjet kamomadining muammolari va davlat qarzi

Davlat byudjetining harajat qismi daromad qismidan ortib ketsa, byudjet kamomadi tashkil topadi. Byudjetning kamomadi o'zida davlat qarzi degan ma'noni aks ettiradi. Davlat qarzi ikki turga bo'linadi:

1. Davlatning tashqi qarzi;
2. Davlatning ichki qarzi.

Davlatning tashqi qarzi deganda, uning tashqi davlatlarga, har hil moliyaviy uyushmalarga, horijiy firmalar va alohida shahslarga qarzi nazarda tutiladi. Davlatning ichki qarzi deganda, firma, kichik korhonalar, jamoa korhonalari va o'z halqidan olgan qarzidir. Byudjet taqchilligi bilan davlat qarzi bir-biriga bog'liqdir. Chunki byudjetni tartibga solish masalasi har qanday hukumatning oldida turgan markaziy masaladir.

Byudjetni tartibga solishning uch tamoyili mavjuddir:

Birinchi tamoyil – davlat byudjeti har yili balanslanishi lozim.

Ya'ni davlat byudjetiga doimiy ravishda tashqi va ichki muhitdan kelib chiqqan holda o'zgartirishlar kiritishdan iboratdir. Bu usul davlat fiskal siyosatining samaradorlik darajasini pasayishiga olib keladi.

Ikkinchi tamoyil – davlat byudjeti har yili emas, balki iqtisodiy sikl davrida balanslashtirilishi kerak degan g'oyani ilgari suradi.

Bu tamoyilda odatda iqtisodiy krizisga qarshi kurashda soliqlar me'yori kamaytiriladi, ishlab chiqarish harajatlari esa oshiriladi, natijada bu byudjet kamchiligiga olib keladi.

Uchinchi tamoyil – byudjet emas, balki iqtisodiyotning o'zi balanslashtirilishi lozim, degan fikrni asosiy qoida qilib olinadi.

Iqtisodiyotning yuksalish davrida esa davlat soliq me'yorlarini ko'taradi va davlat harajatlarini kamaytiradi. Natijada byudjet ijobiy salbdoga ega bo'ladi.

Bunda moliyaning asosiy vazifasi makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdir. Iqtisodiy o'sish byudjetga soliqlar tushumini ko'paytiradi, makroiqtisodiy barqarorlik esa, uni rag'batlantiradi.

Davlat byudjeti taqchilligini bartaraf etishning asosiy yo'llari quyidagilardan iboratdir:

- ishlab chiqarishni kengaytirish, mehnat unumdorligini oshirish vositasida yalpi milliy daromadning o'sishiga erishish;

- ma'muriy–boshqaruv, mudofaa va boshqa turdagi harajatlarni kamaytirish hisobiga byudjetning harajat qismidan daromad qismining ortiq bo'lishini ta'minlash;

- ilmiy texnika yutuqlaridan foydalanish, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni yangi texnika bilan qurollantirish hisobiga milliy daromadni keskin ko'paytirish;

- jahon bozoriga hom ashyo chiqarish o'rniga ularni qayta ishlab, tayyor mahsulot sifatida chiqarish ham mamlakat milliy daromadini ko'paytirish yo'llaridan biridir.

Hukumat o'z mamlakatini iqtisodiy sharoitidan kelib chiqqan holda, byudjet siyosatini ishlab chiqadi. Bunday siyosat mamlakatning mablag' imkoniyatlari darajasida amalga oshiriladigan ishlar majmuidan iborat bo'lgan hukumatning moliyaviy faoliyati dasturi bo'lishi lozimligini, byudjet taqchilligi ustida qat'iy nazorat o'rnatilishini, uni qoplash manbalarini ko'rsatishni juda katta iqtisodiy samara beradigan iqtisodiy dasturlarga byudjetdan mablag' ajratishni talab etadi.

8–mavzu. MAKROIQTISODIY MUVOZANAT ShARTLARI. MILLIY DAROMAD DARAJASINI ANIQLASH

1. Makroiqtisodiy muvozanat tushunchasi

Prezident I.Karimov «Iqtisodiyot barqaror ishlab turgan taqdirdagina bozor munosabatlariga muvaffaqiyatli o'tish mumkin», – degan edi²⁵.

Alohida bozorlardagi muvozanatga juz'iy muvozanat deyiladi. Ammo bozor iqtisodiyoti iste'mol buyumlari va ishlab chiqarish bozori moliya va ish kuchi bozori, ilmiy–tehnikaviy va ahborot bozori va boshqa turdagi bozorlar tizimidan iborat. U muvozanatdami yoki yo'qmi ekanligini turli tovarlar narhlarining nisbati bilan belgilanadi. Masalan: bugun 1000 so'mga o'nta non, 1 kg yog', 1,5 kg shakar sotib olish mumkin, deb faraz qilamiz.

Agar ma'lum muddatdan keyin 1000 so'mga sotib olish mumkin bo'lgan tovar miqdori nisbati saqlanib qolsa, demak o'sha muddatda iqtisodiyot umumiy (makroiqtisodiy) muvozanat holatida bo'ladi, deb hisoblanadi. Ammo hayotda makroiqtisodiy muvozanat iqtisodiyotning ideali, normal bir holatidir. Binobarin, juz'iy muvozanat alohida bozordagi talab va taklifning o'rtasidagi muvozanatga mos keladi. Umumiy muvozanat esa, o'z navbatida esa hamma bozorlarni muvozanatlashtirilgan va kelishilgan holda harakat qilishini aks ettiradi. Bunday bo'lishi uchun esa, iqtisodiyotda jami taklif va jami talab o'rtasida muvozanat ta'minlanmog'i lozim.

«Islah qilishning hozirgi bosqichidagi ikkinchi eng muhim vazifa – ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ham korhonalarni,

²⁵ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 158 bet.

tarmoqlarning, ham umuman davlatning iqtisodiy va moliyaviy barqarorligiga erishishdan iborat», – degan edi I.Karimov²⁶.

Makroiqtisodiyot darajada jami talab va jami taklif muvozanati narhlar va ishlab chiqarish jarayonida muvozanat o'rnatilishini ta'minlaydi. Bu iqtisodiyotni barqaror rivojlanishiga olib keladi.

2. Jami talab va jami taklif

Bozor – tovar ishlab chiqarish, ya'ni sivilizasiya mahsuli va rivojlanib borayotgan umuminsoniy boylikdir. Bozor – iqtisodiy kategoriya sifatida u iste'molchi va ishlab chiqaruvchilar, sotuvchi va haridorlar o'rtasidagi munosabatlar majmuidir.

Lekin bu munosabatlar ma'lum qonun–qonuniyatlar asosida yuzaga keldi. Jamiyatning rivojlanishi talab va taklif iqtisodiy qonuni asosida talab va taklif o'rtasidagi muvofiq darajasiga bog'liq.

Talab – bu iste'molchilarni tovar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarni pul va boshqa to'lov vositalari bilan ta'minlangan darajasidir. Chunki, u ana shu to'lov qobiliyati darajasida ma'lum miqdorda tovarlarni yoki xizmatlarni sotib oladi.

Talabga ta'sir etuvchi omillar, bu avvalo, aholining pul daromadlari, bozor hajmi va mollar narhi, iste'molchilarga berilayotgan imtiyozlar, bir mol o'rniga ishlatilishi mumkin bo'lgan, boshqa tovarlarning mavjud yoki mavjudmasligidir. Talab qonuni bu jamiyat a'zolarining iste'mol buyumlarini va xizmatlarni harid qilish darajasi belgilab beradi. Jami taklif deganda (AS) iqtisodiyot ishlab chiqaradigan hamma tovar va xizmatlar tushuniladi yoki mumkin bo'lgan har bir narh

²⁶ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 332 bet.

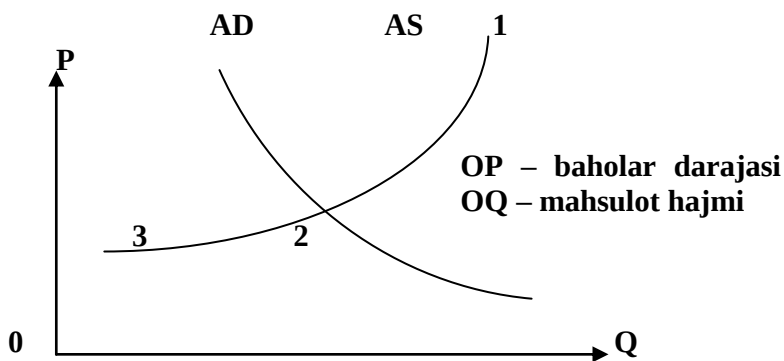
darajasidagi ishlab chiqarishning real hajmi tushuniladi. Jami taklifning modeli AS egri chizig'i bilan ifodalangandir (rasm 1).

Jami talab (AD) har qanday narhlar darajasida iste'molchilar, tadbirkorlar va davlat tomonidan sotib olishni mumkin bo'lgan jami mahsulot.

Jamiyat ahli tomonidan mavjud tovarlar va xizmatlar ko'rsatishga bo'lgan talab umumiy talab yoki jami talab deyiladi, u grafik ravishda 1–rasmida AD egri chizig'i ko'rinishida berilgan. Jami talab mamlakatda har qanday narhlar darajasida iste'molchilar sotib olishi mumkin bo'lgan jami tovarlar va ko'rsatilishi mumkin bo'lgan xizmatlardir.

Jami taklif deganda AS egri chizig'i bilan belgilangan iqtisodiyot ishlab chiqargan va sotilishi mumkin bo'lgan hamma tovar va xizmatlar tushuniladi yoki mumkin bo'lgan har bir narh darajasiga ishlab chiqarishning real hajmi tushuniladi. Jami talab va jami taklifga, avvalo, narhlar darajasi ta'sir ko'rsatadi.

Narh qancha yuqori bo'lsa, ishlab chiqarishning hajmi shuncha katta bo'ladi. Jami taklif (AS) bilan narhlar darajasidagi o'zgarishlar to'g'ri proporsional, jami talab (AD) bilan esa teskari proporsional bog'liqdir.

1-rasm. Jami talab va jami taklif egri chizig'i

1-klassik qism

2-oraliq qism

3-oraliq qism

Jami talabga quyidagi g'ayri narhiy omillar ta'sir ko'rsatadi: aholi daromadlari, investision sarflardagi o'zgarishlar, eksport va import daromadlari. Yuqorida sanab o'tilgan omillar natijasida jami talab egri chizig'i o'ngga, yuqoriga (jami talabning o'sishi), chapga pastga (jami talabning kamayishi) siljiydi.

Jami taklifga bir qator narh-navoga bog'liq bo'lmagan omillar ham ta'sir ko'rsatadi, bular: resurslarga, baholarning o'zgarishi, ishlab chiqarish harajatlarining oshishiga bog'liqdir. Ushbu omillarning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmiga ta'sir ko'rsatadi va AS egri chizig'ini siljitadi. Uning chapga siljishi jami taklifning pasayishidan dalolat beradi, bu hol esa, asosan, ishlab chiqarish harajatlarining ortishi bilan bog'liqdir. O'ngga siljishi jami taklif ortishi bilan bog'liqdir. Jami talab va jami taklif egri chizig'ining kesishish nuqtasi bozordagi muvozanat holatiga to'g'ri keladi. U ishlab chiqarishning muvozanat hajmiga va unga mos bahoning muvozanat darajasini ko'rsatadi.

3. Makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash

Jami talab AD va jami taklif AS va umumiy iqtisodiy muvozanatni ko'rsatuvchi, E nuqtasi (rasm-2) aks ettirilgan:

Har qanday milliy iqtisodiyotda qandaydir real chegaraviy milliy mahsulotning hajmi bo'ladi.

Agar milliy mahsulotning hajmi ana shu chegaradan oshib borsa, inflyasiya jarayonlar kuchayishiga olib keladi (bizning rasmda bu Q potensial nuqtaga to'g'ri keladi). Real milliy mahsulotning chegaraviy miqdori iqtisodiyotning tarkib topgan tuzilishi bilan aniqlanadi va har doim majburiy ishsizlikning ma'lum darajasiga mos keladi.

Agar joriy ishlab chiqarish chegaraviy miqdordan past bo'lsa (masalan, E_1 nuqta), jami talabni rag'batlantirish orqali ishsizlik darajasini sezilarli darajada kamaytirish mumkin bo'ladi.

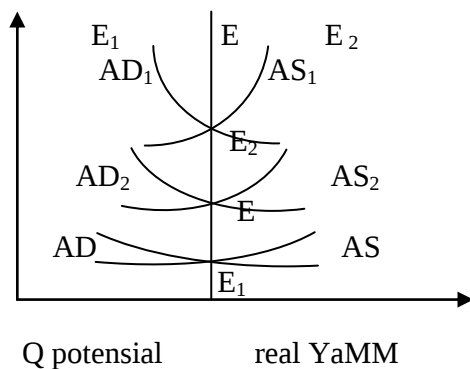
Bunga soliqlarni pasaytirish, pul massasini ko'paytirish va davlat sarflarini ko'paytirish orqali erishish mumkin.

Agar aksi bo'lsa (E_2 nuqtada), unda iqtisodiyotda inflyasion jarayonlar kuchayadi, natijada tovar va byudjet kamomadi ko'payadi. Bunda jami talabni qisqartirish yo'li bilan iqtisodiyotni E nuqtadagi darajasiga yaqinlashtirish zarur bo'ladi.

Bunga esa soliqlarni ko'tarish, pul massasini qisqartirish va davlat sarflarini kamaytirish orqali erishiladi.

Ammo ushbu uchta vositani davlat har doim samarali ishlata olmaydi. Qanchalik umumiy iqtisodiy muvozanat holatidan iqtisodiyot chetlashgan bo'lsa, shunchalik uni ushbu holatga qaytarish qiyin bo'ladi.

Agarda o'ta qattiq barqarorlashtiruvchi siyosat olib borilsa, bu taklifni o'ta kamaytirib yuborishlari mumkin.

2-rasm. Umumiy iqtisodiy muvozanat

Bu esa *AD* egri chizig'i tasniflari bilan aniqlanuvchi narhlarning o'sishiga olib keladi. Buning natijasida ishlab chiqarish tanazzuli, inflyasiya mavjud bo'ladi. Aksincha, jami talabni rag'batlantirish natijasida inflyasiyaning o'sishini ma'lum darajada yumshatish mumkin, inflyasiyaning pasayishi bir vaqtning o'zida qo'llanilgan choralar natijasida albatta (AS_2 egri chizig'i) jami taklif hajmini o'sishini ifodalaydi.

4.Iqtisodiyotni tartiblash muammolari

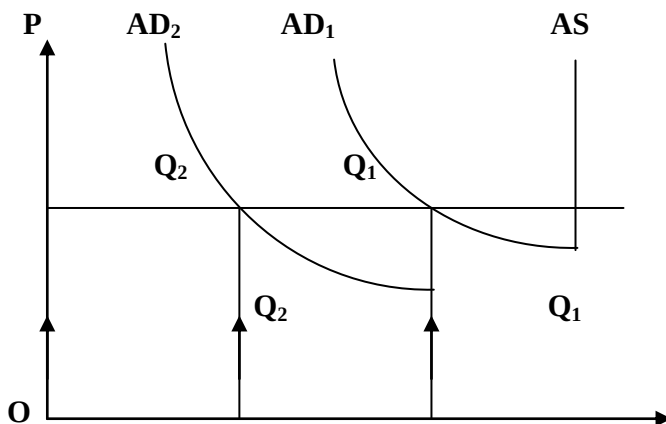
AS jami taklifning egri chizig'i u har hil narhlar darajasida ishlab chiqariladigan milliy mahsulot (1-rasm) hajmini ko'rsatadi va uchta bo'lakdan iborat bo'ladi: 1) vertikal yoki klassik qismi, bunda milliy mahsulot hajmi «to'la bandlik» darajasida doimiy turadi, narhlar darajasi o'zgarishi mumkin; 2) oraliq qismi, bunda milliy mahsulot hajmi o'zgaradi, narhlar darajasi doimiy hisoblanadi; 3) gorizontaal (keynscha) qismi sezilarli ishsizlik davrida mahsulot birligiga harajatlarni va narhlar darajasini oshirmay turib ishlab chiqarishni keng aytirish mumkin.

AD – jami talabning egri chizig'i shuni ko'rsatadiki, qanchalik narhlar darajasi past bo'lsa, shunchalik milliy mahsulot hajmi ko'proq sotib olinadi. Klasiclar nuqtai nazaridan, bozor iqtisodiyotida mavjud mehanizm, to'labandlik sharoitida ishlab chiqarish hajmini ta'minlab (vertikal qismi) beradi. Jami taklifning miqdorini o'zgarishi narhlarning o'zgarishi natijasida vujudga keladi. Jami taklif o'zgarishi ishlab chiqarish hajmiga, to'la bandlikka ta'sir etmaydi. Sababi jami taklifning bog'liqligidadir (Sey qonuniga muvofiq). Haqiqatdan ham shunday. Jami taklifning ortishi, ya'ni ne'matlar va hizmatlarning ishlab chiqarish hajmini ortishi daromadlarni ortishi demakdir. Klassik modelga muvofiq iqtisodiyotda muvozanatni ushlab turuvchi narhlarning tebranishi, faqat tovar va pul bozorida emas, balki resurslar bozorida, avvalo, mehnat bozorida amalga oshadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov:

«Sivilizasiyalashgan bozor sharoitlarini vujudga keltirish erkin narh belgilash mexanizmi mahsulotni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonida ayrim tovar ishlab chiqaruvchilar, iste'molchilar va butun jamiyatning manfaatlarini eng maqbul darajada uyg'unlashtirish imkonini beradi», degan edi²⁷.

Tovar bozorlarida narhlarning pasayishi ishlab chiqarishning qisqarishiga, bu esa ishsizlikning vujudga kelishiga olib keladi, agarda ish haqi darajasi o'zgarmasa, ish kuchining taklifi talabdan yuqori bo'ladi. Ishchilar ishsiz qolish havfi ostida kamroq ish haqiga ko'nishga majbur bo'ladilar. Ish haqi stavkasi tadbirkorga hamma ishlovchilarni ish haqi berib yollash foydali bo'lguncha davom etadi. Bu esa ish kuchining to'la bandligiga olib keladi. Dj.Keyns jami talab jami taklifni yuzaga keltiradi, degan fikrni ilgari suradi.

3-rasm. Makroiqtisodiyotning Keynscha talqini

²⁷ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajaksari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 253 bet.

Agarda jami talab etarli bo'lmasa, unda ishlab chiqarish hajmi to'la bandlik sharoitidagiga teng bo'lmaydi. Narhlarning o'zgaruvchan emasligi natijasida iqtisodiyot yuqori ishsizlik va turg'unlik holatida bo'ladi. Grafik (3-rasm) ko'rinishida, o'zgaruvchan bo'lmagan narhlarda Dj.Keynsning modelida jami taklifning gorizontaal hajmiga etganda, u vertikal ko'rinishiga ega bo'ladi.

Agarda biz taklif miqdori ishlab chiqarishni real hajmi talab bilan aniqlanadi, degan qoidadan kelib chiqadigan bo'lsak, unda jami talabning pasayishi (AD_1 dan AD_2 gacha), ishlab chiqarish hajmini Q_1 dan Q_2 gacha pasayishiga olib keladi.

Mikroiqtisodiyotning keyncha talqini bo'yicha bunday vaziyatda jami talab va jami taklif potensial ishlab chiqarish darajasidan yiroqda, ya'ni resurslarni to'la bo'lmagan bandlik sharoitida muvozanatlashadi. Bunday ahvol uzoq muddat saqlanib turishi mumkin. Bu hol o'zidan-o'zi o'zgarmaydi buning oldini davlatning jami talabni rag'batlantirishga qaratilgan faol makroiqtisodiy siyosati bilan olish mumkin bo'ladi.

Yuqorida qayd qilingan qarashlar nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Asosiy atama va tushunchalar

Juz'iy muvozanat, makroiqtisodiy muvozanat, jami talab, jami taklif, narhga bog'liq bo'lmagan omillar, jami taklifning oraliq qismi, jami taklifning gorizontaal (keynscha) qismi, davlatning makroiqtisodiy siyosati.

9-mavzu. MEHNAT MUNOSABATLARI VA ISH HAQI

1. Ish haqining iqtisodiy mazmuni

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari asosida olib borilayotgan iqtisodiy rivojlanishning asosiy omili bu inson omilidir. Mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan shahslarning iqtisodiyotida faol qatnashishlari mamlakatimizni iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan baquvvat bo'lishini ta'minlaydi. Mehnatga yaroqli shahslarni ishga jalb etishning asosiy yo'li, ularning mehnatlari darajalariga qarab ish haqi to'lovini to'g'ri tashkil etilishiga bog'liq. Ish haqi bozor iqtisodiyoti sharoitida jami daromadlar qismida asosiy qismini tashkil etadi.

Ish haqi iqtisodiy kategoriya bo'lib yollanma ish kuchi hodimini ishlab chiqarish jarayonida faol qatnashganligini mehnat darajasiga qarab yaratilgan yalpi mahsulotdan pul shaklida o'z mehnat qiymatini ish haqi sifatida olinishiga aytiladi. Ish haqi insonning ishlab chiqarish jarayonida jismoniy va ruhiy kuch yig'indisini sarflanishiga to'langan haqdir. Ish haqi ishchining qiymatini qoplanishini ta'minlashi lozim. Ish haqi ishchi kuchi qiymatini qoplashi zarur.

Ish haqi ishlab chiqarish faoliyatini olib borayotgan har bir ishchini shahsiy va ijtimoiy talablarni qondira olishi zarur. Bu talablar ishchi kuchini mehnat qilish faoliyatida doimiy ravishda qatnashishini ta'minlaydi. Ya'ni uning iqtisodiy va ma'naviy talablarini qondirish zarur.

Ish beruvchi esa yollanma mehnatni ish bilan ta'minlashidan maqsad ma'lum darajada foyda olish asosida o'zining iqtisodiy manfaatdorligiga erishishdir. Ish haqini quyidagi yo'nalishlarda ko'rib chiqish maqsadga to'g'ri bo'ladi. Ish haqi bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorida ish kuchi

qiymati shaklida ifodalanadi, ishlab chiqarish jarayonida esa ish kuchining mehnati haqi sifatida uning mehnatini miqdorini va qiymatini ifodalashi kerak, ish haqi ishchining shahsiy oilaviy daromadining asosiy qismi shaklida ifodalanadi. Ish kuchi bozorda tovar sifatida sotiladi. Ishchi o'z kuchini sotadi haridor esa uni sotib oladi. Haridor ish kuchini sotib olishdan maqsad ishlab chiqarish jarayonida undan foydalanish natijasida ma'lum bir foyda (daromad) darajasini o'zlashtirishdan iboratdir. Ishchi kuchi tovar ekan uning qiymati qanday belgilanishini bilish zarur.

Uning qiymati quyidagilarga bog'liq:

- ish kuchini mehnat qilish qobiliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan moddiy boyliklar va ularga ko'rsatiladigan xizmatlar qiymatiga;

- ish kuchi o'z qiymati evaziga o'zining oila a'zolarini boqish darajasiga ega bo'lishiga;

- ish kuchini malakasini, kasbiy mahoratini oshirishga bo'lgan talablarini qondirishi kerak.

Ish kuchini sotuvchi sub'ekt bilan uni harid qiluvchi ish beruvchi sub'ekt o'rtasida ishchi kuchini sotish va sotib olish bo'yicha bitim tuziladi. Bu bitim o'zida talab va taklifni bir biriga muvofiq kelishini ifodalaydi. Ishlab chiqarish ob'ektlaridagi mehnat jarayonida ish haqi mehnatga to'lanayotgan haq sifatida nomoyon bo'ladi. Buning asosiy sababi quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish sub'ektlarini ish kuchini nafaqat mehnat qilish darajasi qiziqtiradi balki uning mehnatini haq olmagan holda yaratgan foydasi qiziqtiradi;

- ish haqi ishlab chiqarish jarayonida ishchi kuchini qiymati ekanligi bilan ish beruvchi sub'ektini qiziqitirmaydi balki ishchini qanday qiymat va sifatiga teng mehnat qilish darajasi qiziqtiradi;

- ish haqini ish kuchi qiymati shaklida ifodalanishining asosiy sababi, u ma'lum bir ish vaqtida bajarilgan ish uchun olgan ish haqqi bo'lib ko'rinishidadir. Chunki ish haqi ish bajarilgandan so'ng to'lanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov – 2008 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi mamlakatni modernizasiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi ma'ruzasida 2008 yilda o'rtacha ish haqi «5 barobardan ziyod, butun iqtisodiyot bo'yicha esa 1,4 barobar oshdi. Natijada o'tgan yili o'rtacha ish haqi miqdori 300 AQSh dollaridan ortiq bo'ldi.

Aholining real daromadlari esa yil davomida jon boshiga 23 foizga ko'paydi. Joriy 2009 yilni oladigan bo'lsak, o'rtacha ish haqi miqdorini byudjet sohasida va shunga mos ravishda ho'jalik yurituvchi sub'ektlarda ham 1,4 barobar oshirish ko'zda tutilmoqda» degan edilar. Ish haqini tashkil topishi to'g'risida fransuz olimi J.B.Sey nazariyasida birinchi marotaba ko'rilgan.

Uning fikricha ishlab chiqarish jarayonida uch omil, mehnat, er va kapital faol qatnashib, ular daromad yaratadilar. Ya'ni bu uch omil daromad manbaini tashkil etadi. Bu nazariyani amerikalik J.V.Klark yanada rivojlantirib ishchi kuchi unumdorligi qo'shilgan omil unumdorligi g'oyasini vujudga kelishiga asos bo'ldi. J.B.Sey ishlab chiqarish omillarini o'zining «Boyliklarining taqsimlanishi» nomli asarida ishlab chiqarishda yaratilgan boylik uchchala omil o'rtasida taqsimlanadi deb fikrni bildirgan.

To'g'ri bu omillar ishlab chiqarishda yangi yaratilayotgan boylikni yaratishning asosiy manbai hisoblanadi. Ammo bu boylik taqsimoti bu uch omil o'rtasida tenglik darajasida taqsimlanmaydi. Aks holda ishlab chiqaruvchi sub'ekt o'zining tadbirkorlik faoliyatidan foyda olmagan bo'lur edi. Tadbirkor sub'ekt foydasi ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan ish kuchining ma'lum mehnatini qiymatiga haq to'lanmasligi oqibatida foyda oladi.

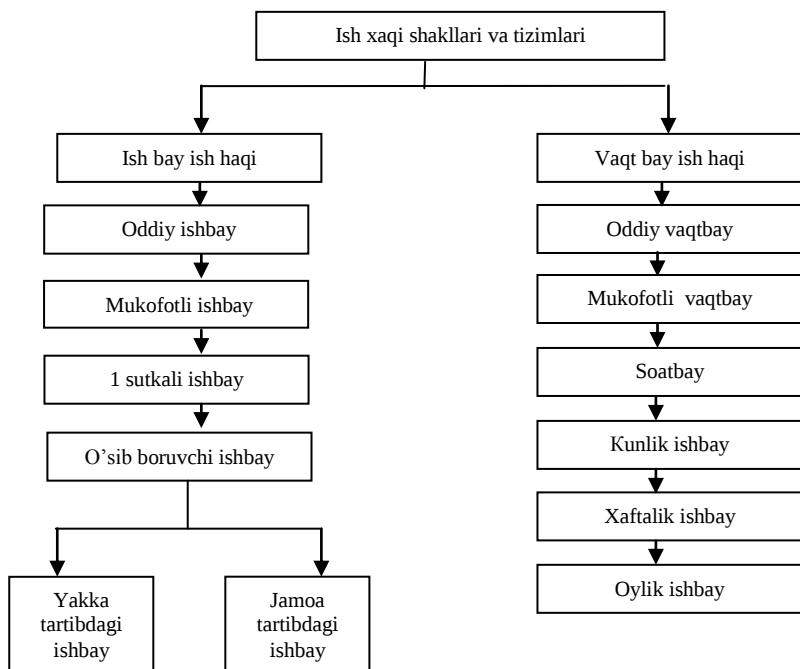
2. Ish haqi to'lash turlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish haqi ijtimoiy va iqtisodiy vazifalarni bajaradi. Ish haqi ishchi kuchi qiymatini o'zida ifoda etadi. Hozirgi davrda ish haqi to'lashning quyidagi turlari keng qo'llaniladi. Bu ish bay va vaqt bay ish haqi to'lashdir. Uning turlarini quyidagi (1-rasm) da ko'rish mumkin.

Ishlab chiqarishda ish haqi to'lashni qaysi shaklda olib borilishi ish beruvchining ihtiyorida bo'ladi. U ishlab chiqarish sharoitlaridan kelib chiqqan holda ish haqi to'laydi. Respublikada ish haqi to'lashning asosan ikki usuli ish bay va vaqt bay usuli iqtisodiy rivojlanishining tarmoqlari hususiyatlaridan kelib chiqqan holda qo'llanilmoqda.

Hozirgi erkinlashgan bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'tara bitim asosida ham ish haqi to'lash qo'llanilmoqda. Ish haqi to'lashning bu shakli ma'lum ish hajmini ish kuchlari bilan kelishilgan holatda ularga bajarish uchun topshiriladi. Ish haqi odatda tarif tizimi tarmoqlar va mamlakat mintaqalariga qarab tartibga solinadi. Ish haqi hodimlar malaka ma'lumotlari e'tiborga olingan holda to'lanadi.

Tarif tizimi tarif malaka so'rovnomasidan, ta'rif jadvaldan va tarif ish haqi darajalaridan tashkil topadi. Tarif tizimi malaka ma'lumotlarini va ish haqi to'lash bilan bog'liq bo'lgan koeffisientlarni o'z ichiga oladi. Ish haqi to'lash koeffisientlari ishning oddiyligidan murakkablik darajalariga qarab belgilanadi.

1- rasm. Ish haqi shakllari va tizimlari

Tarif tizimi ishlab chiqarishda band bo'lgan ish kuchlarini yuqori darajada ish haqlari olishga ularni o'z mutahassislik va kaspiy mahoratlarini oshirishga davat etadi. Tarif malakasi, kasblar va mehnat turlarini batafsil ifoda etadi. Uni bajarilishi uchun zarur bo'lgan kaspiy mahoratlarini ish razryadlariga bo'lishni ifoda etadi. Ishchining malaka darajasi uni ishga qabul qilishda berilgan razryad bilan ifodalanadi.

Ta'rif jadvali tarif razryadlari va tarif koeffisientlaridan tashkil topadi. Respublikada tarif setkasi 22 razryadlardan tashkil topgan. Ishchilar mehnatini 1-8 razryadlar asosida, mutahassis va hizmatchilar 9-16 razryadlar bo'yicha, yuqori lavozimli hizmatchilar esa 17-22 razryadlar bo'yicha ishga qabul qilinadilar va ularga ish razryadlari asosida ish haqi to'lanadi. Respublikada aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlash maqsadida iqtisodiy

rivojlanishdagi inflyasiya jarayoni darajalarini e'tiborga olgan holda ish haqini eng past darajasi belgilash asosida oshirib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy o'quv muassasalarini hodimlarini ish haqi to'lovlarini takomillashtirish va ularning mehnatini moddiy rag'batlantirish to'g'risida № PP-926 raqamli 24 iyul 2008 yilda farmoni e'lon qilingan. Bu farmonga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1 avgust 2008 № 164 qaroriga binoan oliy o'quv yurtlari prof-o'qituvchilari va rahbarlariga ish haqi to'lash 1 sentyabrdan lavozimlariga belgilangan oylik maoshi to'lanadi.

Vaqtbay ish haqi to'lash asosan mutahassislarning va ishchi hodimlarning kasbiy malakaviy mahoratlariga qarab mehnatlarini o'lchash qiyin bo'lgan tarmoq korhonalarida to'lanadi. Ish bay ish haqi to'lash asosan moddiy ne'matlar ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan ishchi hodimlarning mehnati asosida ishlab chiqarilgan mahsulotlar birligiga qarab ish haqi to'lanadi.

Ishbay ish haqi to'lash odatda ma'lum bir aniq ishni bajarishda, uni miqdorini hisoblash mumkin bo'lgan ishlab chiqarish tarmoqlari korhonalarida qo'llaniladi. Oddiy ishbay ish haqi to'lashda bajariladigan ishning mahsulot birligiga qo'yilgan to'lov haqi asosida to'lanadi.

Mukofotli vaqtbay ish haqi odatda mutahassislarinigi, kasbiy mahoratli ishchilarning ularga berilgan ish vazifalarini o'z vaqtida sifatli bajarganlarida ular oylik, kvartal va yillik mukofotlarini olishga muvoffaq bo'ladilar.

Ishbay mukofot tizimi ishchi tomonidan belgilangan ishlarni sifatli ko'p hajmda va arzon ishlab chiqarishga erishsa ishbay mukofotni olishga muvaffaq bo'ladi.

Mukofotli ishbay ish haqi to'lashda qo'shimcha yana yillik mukofot ham to'lanadi. Ish haqiga ta'sir etuvchi omillar o'sha mamlakatda shakllanadigan an'anaviy udumlar, ijtimoiy – madaniy ehtiyojlarni qondirish uchun kerakli mablag'lar tashkil

etadi. Vaqtbay ish haqi to'lash shakllari odatda bir kishi tomonidan bajarilgan ishlab chiqarish hajmini o'lchab bo'lmaydigan va aniq ishlab chiqarishni talab etuvchi tarmoqlarda va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida qo'llaniladi. Ish haqlari nominal va real ish haqlariga bo'linadi. Nominal ish haqi ma'lum bir ish vaqtiga to'lanadigan haqqa aytiladi. Real ish haqi esa ana shu nominal ish haqi ish kuchini iste'mol talablarini qanchalik qanoatlantirish darajasida ifodalanadi. Ish haqi tirikchilik vositalarini harid qilish va pul jamg'armasini hosil qilish uchun ishlatiladi.

Ish haqi darajasi bajarilayotgan ishlarning murakkablik va bajarish muddatlariga qarab belgilanib boradi. Ish haqi to'lash mehnatga qarab ish haqi to'lash qonuniga rioya qilgan holda amalga oshirilishi iqtisodiyotni samarali rivojlanishini ta'minlaydi.

Erkinlashtirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnatni motivasiyalashtirish tadbirkorning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadbirkor ish kuchlarini mehnatga jalb etish, uni tashkil etishda har bir ishlab chiqarish hodimini psixologiyasini bilishi katta ahamiyatga egadir. Ish kuchiga faqat ishlab chiqarish jarayonida ma'lum moddiy ne'matlar yaratuvchi sub'ekt sifatida qaramasdan, uning ko'p qirrali faoliyatini e'tiborga olish zarur. Tadbirkor maqsadi ishlab chiqarishdan foyda olish, mahsulot sifatini oshirish uning tannarhini kamayib borishiga erishishdan iboratdir.

Ammo tadbirkorning ishlab chiqarishni tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan jarayoni ish kuchi talablari bilan mos kelmasligi mumkin. Ishbilarmon tadbirkor bu muammolarni hal etish yo'llarini izlab topadi. Chunki tadbirkor ish kuchini foydalanishning asosiy man'bai sifatida qaramasdan, uni ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan sub'ekti sifatida ham qarashi kerak. Tadbirkor buning uchun:

-ish kuchi talablarini to'liq qondirishga intilishi;

- tadbirkor ish kuchini ishlab chiqarish korhonasi faoliyatlariga olish uchun uning zarurligini anglashlari;

-ish kuchini ma'naviy va moddiy jihatdan rag'batlantirishlari zarur.

Horijiy mamlakatlarda ish haqi to'lash asosan uch qismga bo'linadi. Birinchi qism bu manbaga, yoki ishchi mehnatiga qarab to'lanadigan haq. Ikkinchi qismi shu firmada ishlash muddatlariga qarab qo'shimcha ish haqi to'lanadi. Uchinchi qismi esa ishlab chiqarish sub'ektlarining qulga kiritgan yutuqlariga qarab belgilanadi. Buning mohiyati shundan iboratki ishlab chiqarish hodimini mehnatga bo'lgan munosabatini mustahkamlaydi va uning bir erda ishlashga choralaydi.

3. Mehnat bozori

Mehnat bozori barcha bozor turlari ichida eng asosiy bozor hisoblanadi. Mehnat bozori o'zining mahsus hususiyatlariga ega. Bu bozorda oddiy mehnat tasirida yaratilgan tovarlar bilan savdo qilish emas balki iste'mol va ishlab chiqarish vositalarini yaratuvchi inson mehnati bozori ekanligi bilan ajralib turadi.

Mehnat bozorini rivojlanishi bozor talablari asosida uning tashkil topishi insonlarning psihologik qarashlari, ijtimoiy hususiyatlari hamda mehnat qilish faoliyati bilan bog'liq.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnatni motivasiyalashtirish ya'ni uning turli shakllarida, bozor talablari asosida rivojlanishi bilan ajralib turadi. Mehnat bozorida inson va uning oila a'zolarini to'liq davr talablari asosida kamolotga etkazish uchun zarur bo'lgan moddiy omil ish haqi shakllanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozori ko'p qirrali bozor bo'lib, u jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy holatini ifoda etadi.

Mehnat bozorida ish beruvchilar bilan ish kuchlarini sotuvchi sub'ektlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlar ham tovar va pul shaklida amalga oshiriladi, sababi bozor iqtisodiyoti sharoitida ish kuchi tovar bo'ladi. Bu mahsus tovar, foyda keltiruvchi tovar

hisoblanadi, bu tovarning mahsusligi shundan iboratki ish kuchidan uning mehnat qilish, tadbirkorlik hususiyatlarini ajratib bo'lmaydi.

Ishchi kuchi tovar deganda asosan ishchini mehnat qilish qobiliyati darajasi tushunilishi kerak. Ishchi kuchini mehnat qilish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa uning qiymati shunchalik yuqori bo'ladi. Mehnat bozorida ish kuchini ishlab chiqarishning ma'lum yo'nalishlari bo'yicha qo'llash uchun oldi sottisi amalga oshiriladi.

Mehnat bozorining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- ish kuchi egalari bilan unga talabgor bo'lgan ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasida iqtisodiy munosabat tovar pul shaklida amalga oshirish;

- mehnat bozorida ish kuchiga talab va taklifni shakllantirish;

- mehnat bozorida ish kuchini tanlash va ishga yollanishni tashkil etish;

- ish kuchining harakati erkin harakat bo'lib u istagan soha va korhonalarida ishlash hususiyatlariga ega bo'lishi;

- mehnat bozorini mahsus yo'nalishlarga qarab uning kaspiy malakaviy mahoratlaridan kelib chiqqan holda shakllantirish;

- mehnat bozori ish kuchi mehnatiga to'lanadigan ish haqini belgilashni ta'minlaydi;

- mehnat bozor real iqtisodiy rivojlanish muhitlarni e'tiborga olgan holda ish kuchi mehnat bozorini shakllantirishni ta'minlaydi.

Mehnat bozorining hususiyatlari quyidagilarda ifodalanadi:

- ish kuchlarini sotuvchi sub'ektlar bilan uni harid qiluvchi sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlar mahsus bitimga asoslanadi;

- mehnat bozorida ish kuchi uchun uning mehnat qilishiga zarur bo'lgan ishlab chiqarish va ijtimoiy muhit katta ahamiyatga ega;

-mehnat bozori mamlakatni iqtisodiy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlaydi;

-mehnat bozori doimiy ravishda davlat va uning turli institutlari, kasaba ittifoqlari ta'sirida bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning asosiy siyosatlaridan bir ishsizlikka qarshi kurash darajasini oshirish yo'lida mehnat bozorini tartiblashdan iboratdir. Agarda 2006 yilda mehnat birjasida ishsiz sifatida hisobga olinganlar 29,1 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2007 yilga kelib 27,4 ming kishini tashkil etgan. 2007 yilda mehnatga joylashtirish tashkilotlariga ishga joylashish bo'yicha murojat qilganlar 557,4 ming kishini tashkil etgan. Bu ko'rsatkich 2006 yildagiga nisbatan 42,4 foizni tashkil etgan yoki 165,9 ming kishiga ko'paygan.

2007 yilda ro'yhatga olingan ish qidiruvchilarning 75 foizi qishloq aholisini tashkil etgan bo'lib, uning 0,8 foizi 16-18 yoshgacha, 50,9 foizi 18-30 yoshgacha, 47,0 foizi 30-50 yoshgacha bo'lganlarni tashkil etgan. 2007 yila ishga joylashtirish tashkiloti orqali ishga joylashtirilganlarning soni 486,5 ming kishini tashkil etgan. Bu ishga joylashish uchun murojat qilganlarning 87,3 foizini tashkil etadi. Ishga joylashtirish 2006 yiga nisbatan 5,4 foizga ko'paygan.

Umumiy ishga joylashganlarning 52,2 foizi 16-30 yoshdagilar tashkil etgan. 2007 yilda ishga joylashish to'g'risida murojat qilganlarning 88,5 foizi ish bilan ta'minlanganlar. Shulardan 89,8 foizi ayollar, 89,5 foizi erkaklar, 84,6 foizi ni esa qishloqda istiqomat qiluvchi aholi tashkil etgan. Mehnat bozori mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy holatiga ta'sir etadi. Mehnat bozorining talab darajasida ishlashi mamlakat barqarorligini asosidir. Shuning uchun ham har bir davlat o'zining ijtimoiy-iqtisodiy holatdan kelib chiqqan holda mehnat bozorini rivojlantirish uni takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqadi.

Mehnat bozorini tashkil etish va uni boshqarish davlat tomonidan qabul qilingan mahsus dastur asosida amalga

oshiriladi. Mehnat bozorini boshqarish dasturi quyidagi maslamlarni qamrab oladi:

- bandlik darajasini oshirishni rag'batlantirish;
- mehnat hodimlarini malakalarini oshirish va qayta tayyorlash asosida kaspiy mahoratlarni oshirish;
- ish kuchlarini ishlab chiqarishga joylashtirishni ta'minlash;
- ish bilan ta'minlanmagan ishlashni hohlovchilarni ishga joylashtirish;
- ish bilan ta'minlanmagan mehnat qilishga layoqati bo'lgan shahslarni ijtimoiy himoya qilishini ta'minlash.

Shu bilan birga davlat qo'shimcha ravishda qiyosiy usullar orqali mehnat bozorini rivojlantirish uchun chora va tadbirlar ko'radi. Jumladan mamlakatdagi iqtisodiy holatni, biznesni rivojlantirish chora tadbirlarini amalga oshirishni ta'minlashda pul-kredit va soliq undirish tizimlari orqali tartiblash asosida ishsizlik darajasini kamaytirish va ularga bo'lgan talab va takliflarni muvofiqlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni bo'lishiga erishadi. Erkinlashtirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitida erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti turli mulkchilik shakllariga asoslangan ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasidagi raqobat asosida mehnat bozori shakllanadi. Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti sharoitida o'z ish kuchini sotuvchi va uni harid qilib oluvchi sub'ektlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar erkin ravishda ikala sub'ektlarning kelishuvi asosida amalga oshiriladi. Erkin raqobatga asoslangan mehnat bozori quyidagi hususiyatlarga ega bo'ladi:

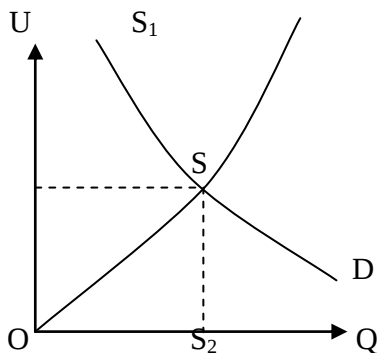
-ish kuchini yollash ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasidagi erkin raqobatga asoslanadi;

-ish kuchini mehnat bozoriga taklif qilinuvchilarning asosiy qismi malakasiz va mutahasis sub'ektlar tashkil etadi;

-ishlab chiqarish sub'ektlaridagi mehnat qilish sharoitlarini deyarlik birday bo'lishi ish kuchiga bo'lgan tovar-pul munosabatlarini tengligiga va uni ish haqiga ta'sir qilmasligida

ifodalanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish kuchiga bo'lgan talab bilan taklif o'rtasidagi muvozanat ijtimoiy iqtisodiy ahamiyatga ega. Ish kuchlariga bo'lgan talab va taklif muvofiqligi iqtisodiy rivojlanishning hamma tarmoqlarini qamrab olishi kerak, shundagina iqtisodiyot inqirozsiz barqaror rivojlanadi.

Ish kuchiga bo'lgan talab ishlab chiqarish jarayonini, hajmini va uning turlarini o'sib borishiga bog'liq. Demak ish kuchiga talab moddiy va nomoddiy tarmoqlarini rivojlanish darajasiga bog'liq ekan, ish kuchini yollovchi tadbirkor sub'ekt uni ishga jalb qilishi unga qanday foyda keltirishini va uning qiymatini qoplab olishini bilishi zarur. Shunga qarab ish kuchiga talab va taklif (2-rasm) shakllanadi. Ishlab chiqarish sub'ekti bo'lgan tadbirkorni ish kuchini mehnat qilish qobiliyati va ish kuchi mehnati asosida yaratiladigan yangi qiymat ham qiziqtiradi. Hulosa qilib aytish mumkin ish kuchiga bo'lgan talabning o'sishi ish haqiga nisbatan teskari proporsional nisbatda bo'ladi. Ish

2-rasm. Ish kuchiga talab va taklifni shakllanishi

U- Ish kuchi qiymati;

Q- Mehnat miqdori;

S- Mehnatni taklif qilish egri chizig'i;

D- Ish kuchiga bo'lgan egri talab.

haqini o'sishi ish kuchiga bo'lgan talabni kamaytiradi. Ish kuchiga bo'lgan talab iqtisodiy rivojlanishning siklik bosqichlariga, fan va texnika taraqqiyotida foydalanish darajasiga va iqtisodiy mintaqalarda mehnat bozorlarini xususiyatlariga bog'liq. Ish kuchini mehnat bozorida taklif qilishga quyidagi omillar ta'sir etadi:

- iqtisodiy mintaqalarning demografik jarayonlari, ishlab chiqarishda qatnasha oladigan mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lganlar;

- ayollarning tadbirkorlik faoliyatlarida ularning faolligini o'sib borishi;

- aholining malakaviy va kaspiy mahorat darajalarini oshib borishi;

- aholining migrasiya jarayonlari darajasi;

- ish haqlarining o'sib borishi va mehnat sharoitlari darajalariga ham bog'liq.

Ish kuchini ishlab chiqarish jarayonida bandligi davrida ishlab chiqargan mahsuloti uning pulda ifodalangan qiymati ish o'rmini egallash samaradorligini bildiradi. Demak ish vaqtidan unumli foydalanish zarur. Foyda samaradorligi esa ishlab chiqarishda band bo'lgan ish kuchi hodimi ma'lum ishlab chiqarish darajasiga erishgandan keyingi vaqtlar ichida u foyda (daromad) keltiradi.

Foyda samaradorligini o'sishi ishlab chiqarishda bandlik vaqtini qisqartirishda ifodalangan holda ish haqi darajasini kamayishiga ta'sir etmaydi. Foyda samaradorligi odatda mehnat tejamkorligini ifodalanishi mumkin. U ish vaqtiga nisbatan bo'sh vaqtini ko'payishida ifodalanadi.

Tarmoq darajasida esa foyda samaradorligini o'sishi ishlab chiqarishda band bo'lgan ish kuchlarini qisqarishiga olib keladi.

Mehnat bozorida ish kuchiga talab va taklif doimiy ravishda o'zgarib turadi.

Mehnat bozorini o'rganishda mehnat bozori modellarini o'rganish zarur.

Mehnat bozori modellarini quyidagi turlari mavjud:

- erkin raqobatga asoslangan mehnat bozori, bu erda ishlab chiqarish sub'ektlari o'rtasida ish kuchiga bo'lgan talablarini qondirish erkin raqobat asosida amalga oshiriladi;

- monopsoniya mehnat bozori. Bu mehnat bozori takomillashmagan bozor bo'lib, unda yagona monopsoniya monopoliya sub'ekti tomonidan ish kuchi mehnati harid qilinadi;

- monopoliya mehnat bozorida ish kuchini harid qilish bir necha turli yo'nalishdagi firmalar tomonidan amalga oshiriladi;

- oligopoliya mehnat bozorida odatda ish kuchi mehnati bozorida, odatda bir necha monopoliyalar ish kuchlarini ishga yollash bilan shug'ullanadilar;

- sof oligopoliya mehnat bozorida yirik monopoliyalar ish kuchi haridorlari bo'ladi.

Monopsoniya asosiy xususiyatlari ma'lum bir yo'nalishda ish kuchlarini asosiy bandligi tashkil etadi. U mehnat turiga nisbatan alternativ mehnat deyarlik bo'lmaydi. Bunday mehnat turlari odatda iqtisodiy mintaqalar xususiyatlaridan kelib chiqqan holda uni o'zgartirishining qiyinchiligidadir. Jumladan, qishloq joylarida dehqon yoki chorvador mehnati yoki duradgor mehnati va boshqalar. Mehnat bozorida kasaba uyushmalarining roli katta.

4. Ish haqi belgilashda kasaba uyushmalarining o'rni

Kasaba uyushmalari ishchilarining assosiasiyalari bo'lib, ular o'z a'zolarining manfaatlarini ifoda etish uchun tuziladi. Kasaba uyushmalari o'zlarining a'zolari talablari asosida, ularning ish haqlarini oshirish bo'yicha, ularga zarur bo'lgan mehnat qilish sharoitlarini yaratish, ularning dam olishlari va sog'liqlarini ta'minlash yo'lida asosiy himoya qiluvchi tashkilot hisoblanadi.

Kasaba uyushmalari ishchilarning ish vaqtlarini, ularga beriladigan dam olish ta'tillarini to'g'ri tashkil etilishini, ishga

qabul qilish, ishdan bo'shatilishni mehnat kodekslariga rioya qilingan holda amalga oshirilishini nazorat qiladi.

Kasaba uyushmalarining asosiy faoliyatlari bu ishchilarning mehnatlarini muhofaza qilish va ish haqlarini o'sib borishini ta'minlashdan iboratdir. Buning uchun kasaba uyushmalari mehnat bitimlarini ish kuchiga talabgor sub'ektlar bilan tuzishda faol qatnashadi. Unda bajariladigan ish turlari va ish haqlari to'g'risida kelishiladi. Kasaba uyushmalari ish joylarini ko'paytirish uchun ko'rashadilar. Kasaba uyushmalari ish kuchlaridan mehnat bitimlariga rioya qilishni ish beruvchilardan talab qiladi. Ayollar va mehnat qilish yoshiga etmagan yoshlarni asossiz mehnatlaridan foydalanishga qarshi kurashadilar. Kasaba uyushmalar ish kuchi mehnatini taklif qiluvchi monopol huquqiga ega bo'lgan jamoa tashkilotidir.

Hozirgi fan-tehnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish sur'atlarining tezlashganligi natijasida hodimlarning mehnat qilish va yashash sharoitlari o'zgarib bormoqda. Bunday sharoitda asosiy masala ishchi va hodimlarning mehnat qilish sharoitlarni engillashtirish, mehnat faoliyatlarini yanada rag'batlantirishdan iborat. U ma'lum ijtimoiy muhitda yuzaga kelib mehnati uchun to'lanadigan hamma to'lovlarni va muhit sharoitlarini o'z ichiga oladi va ijtimoiy qonunlarda yoritiladi. Bu qonunlarga asoslangan holda davlat kasaba uyushmalari va mehnat jamoalari mehnat munosabatlarini takomillashtirib beradilar.

Biz bilamizki, korhonaning asosiy maqsadi ko'proq foyda olish bo'lib, ish haqi esa ishlab chiqarish harajatlari tarkibiga kiradi. Ishlab chiqarish jarayonida ishga yollovchilar va yollanuvchilar o'rtasida ziddiyatlar kelib chiqadi. Bu ziddiyatlarni esa ma'lum davrga kelishuvlar asosida jamoa bitimlarini imzolash orqali hal etish mumkin.

Ishga yollovchilar va hodimlar o'rtasidagi mehnat ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy hujjat jamoa bitimi deyiladi. Bitimda ikki taraf ya'ni

korhona ma'muriyati va hodimlarning o'zaro majburiyatlari, ish haqi stavkasi me'yoridan ortiqcha bajarilgan ishlar uchun stavka, dam olish kunlari va tanaffuslar, pensiya fondlari va sog'liqni saqlashga ajratmalar aks ettiriladi.

Tarihan ishchilarning o'z huquqlarini, shu jumladan, mehnatlarini to'g'ri baholash uchun kurashi kasaba uyushmalarining vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Bu maqsadga esa turli yo'llar bilan erishish mumkin.

Birinchidan mehnatga bo'lgan talabni kengaytirish orqali, ya'ni ish kuchiga talab oshsa, o'z-o'zidan ish haqi stavkasi ham, bo'sh ish o'rinlari ham oshib boradi. Bunda kasaba uyushmalarining vazifasi talabni belgilovchi bir necha omillarni o'zgartirishdan iborat:

- ishlab chiqarilayotgan mahsulot, ko'rsatilayotgan hizmatga bo'lgan talabni oshirish;

- mehnat unumdorligini oshirish;

- boshqa ishlab chiqarish omillari bahosini o'zgartirish.

Ikkinchidan, ish haqi stavkasini oshirishning yana bir yo'li - ish kuchi taklifini qisqartirish. Bunda kasaba uyushmalarining vazifalari:

- bolalar mehnatini qisqartirish;

- immigrasiyani cheklash;

- ish haftasini qisqartirishga yordam berish;

- nafaqaga muddatida chiqishni ta'minlash.

Uchinchidan, kasaba uyushmalarining yana bir vazifasi, korhona ma'muriyatiga ma'lum kasbdagi ishchilarni aniq ko'rsatilgan talablarga javob bergandagina ishga qabul qilishlarini nazorat qilishdir. Bu talablarga ishga bo'lgan ta'lim darajasi talabi, mutahassislik bo'yicha ish staji, shahsiy tavsiflarini kiritish mumkin.

Asosiy atama va tushunchalar

Mehnat bozori, mehnat shartnomalari, vaqtbay va ishbay ish haqi, tarif setkasi va stavkasi, nominal va real ish haqi, monopsoniya va oligapsoniya, kasaba uyushmalari, insonga sarflanadigan kapital.

10–mavzu. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOY SIYOSATI

1. Aholi daromadlari va ularning shakllanish manbalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholini ijtimoiy himoya qilish bozor iqtisodiyotining asosiy muammosi hisoblanadi. Chunki – «Barcha islohotlarning – iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning asl maqsadi Insonga munosib turmush va faoliyat sharoitlarini vujudga keltirishdan iborat», – degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov o'zining «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» asarida²⁸.

Jamiyat taraqqiyoti moddiy ne'matlar ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, yaratilgan jami ijtimoiy mahsulotdan sarf etilgan moddiy va mehnat resurslari harajatlari qoplangandan so'ng qolgan mahsulot milliy daromad tariqasida shakllanadi. Jamiyat taraqqiyotining omillari mehnat investitsiya va er egalari o'rtasida dastlab ishlab chiqarish ne'matlari taqsimlanadi. Taqsimot mikroiqtisodiyot darajasida korhona va turli ho'jalik birlashmalari o'rtasida amalga oshiriladi.

Bu ish haqi, foyda, foiz va er rentasi shaklidagi daromadlardan iborat bo'ladi. Bu daromadlar boshlang'ich va qayta taqsimot bosqichlaridan o'tadi. Bu jarayon moddiy ishlab chiqarishda bevosita taqsimot etganlardan tashqari qayta

²⁸ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajaksari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 282 bet.

taqsimotga ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaganlar ham ishtirok etadi.

Ish haqi jami daromadlar qismida asosiy bo'lakni tashkil etadi. Ish kuchi bu insonning moddiy ishlab chiqarishda foydalanadigan mehnatga layoqatli bo'lib, jismoniy va ruhiy kuchi yig'indisini tashkil etadi. U ishlab chiqarishning shahsiy omillaridir. Mehnat esa kishilarni biror maqsadga qaratilgan faoliyati, ish kuchidan foydalanish jarayoni.

Ish kuchi va mehnat tushunchalari bir-birlaridan farq qiladilar. Ish kuchi tadbirkor bilan bitim tuzish orqali ma'lum muddatga o'z mehnatini sotib ish haqi oladi, haqiqatda esa u tadbirkorga o'z ish kuchini idora etishni tuzilgan bitim orqali topshiradi.

Ish haqi to'lash usullari vaqtbay va ishbay ish haqi usullariga bo'linadi. Vaqtbay ish haqi to'lash mehnat faoliyatini moddiy ne'matlar bilan o'lchab bo'lmaydigan tarmoqlarda qo'llaniladi. Ishbay ish haqi usullari asosan moddiy ne'matlar ishlab chiqarish tarmoqlarida qo'llaniladi.

Ish haqiga ta'sir etuvchi omillar o'sha mamlakatda shakllanadigan an'anaviy udumlar, ijtimoiy-madaniy ehtiyoj larni qondirish uchun kerakli mablag'larni tashkil etadi. Eng asosiysi ishchi kuchi qiymatidir.

U bozor iqtisodiyoti sharoitida talab va taklif iqtisodiy qonuniga asoslangan holda shakllanadi. Ish haqlari nominal va real ish haqlariga bo'linadi. Nominal ish haqi bu ma'lum ish davrida bajarilgan mehnat uchun to'langan haq. Real ish haqi esa nominal ish haqini ish vaqt ichida yashash darajasini ta'minlashda ifodalanadi.

Hulosa qilib aytsek jamiyatda aholining daromadlariga qarab tabaqalashuvi mavjud. Respublikada kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoyalash uchun minimal ish haqi belgilanadi va u doimiy ravishda milliy iqtisodiyot yutuqlaridan kelib chiqqan holda o'zgarib boradi. 2008 yil 1 sentyabrdan minimal ish haqi 28040 so'm qilib belgilangan.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy samarasi kishilar farovonligi, ya'ni yashash darajasida namoyon bo'ladi. Kishilarning hayotiy ehtiyojlarini qondirilish me'yori yashash darajasi deyiladi.

Aholining yashash darajasiga baho berishda asosiy mahsulot turlarini jon boshiga iste'mol qilish, oila o'ziga egadigan qismini pul daromadi sifatida oladilar. Bu pul harid uchun sarflanib, ehtiyoj qondiriladi. Bozor iqtisodiyotida daromad olish cheklanmaydi. Daromad deganda, nimani tushunish kerak? Daromadlar bu ma'lum vaqt mobaynida olingan va shahsiy iste'mol uchun tovar va hizmatlarni sotib olishga mo'ljallangan pul mablag'lari summasidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul daromadlari to'rt manba asosida olinadi: a) ish haqi; b) foyda; v) mulkdan olinadigan daromad; g) ijtimoiy to'lovlar. Ish haqi daromadlar tarkibiy qiymatining asosini tashkil qiladi. Ish haqi yollanib ishlovchilarning ishlab topgan daromadidir ish haqi tirikchilik vositalarini harid etish va pul jamg'armasini hosil etish uchun ishlatiladi. Foyda tadbirkorlarning pul sarflash, tavakkal ish qilib, havf hatarni zimmasiga olgani uchun ularga tegadigan pul daromadi hisoblanadi. Tadbirkorning foydaga ega bo'lishi yoki uni boy berishi boshlagan ishning natijasiga bog'liq. Shuning uchun tabiatan foyda kafolatlanmagan daromad bo'lib, tez-tez o'zgarib turadi.

Mulkdan olinadigan daromad:

— dividend foydaning aksiyadorlarga ulush sifatida tegadigan qismi. U aksiya chiqargan korhonaning rentabelligiga bog'liq. Oddiy aksiyaga tegadigan dividend kafolatlanmaydi. Imtiyozli aksiyalarga beriladigan dividend esa kafolatlanadi;

— foiz pul egasi o'z pulini o'zgalarga qarzga bergani uchun oladigan daromadi. Foiz qarzga berilgan pul summasiga nisbatan ulush darajasida belgilanadi;

— renta ko'chmas mulk egalarini muqobil ishlatishdan olgan daromadi. Er, imorat, kvartiralar va boshqalar ijaraga berilib, undan daromad olinadi;

— ijtimoiy to'lovlar davlat tomonidan to'lanadigan nafaqalar ishsizlik bo'yicha to'lanadigan to'lovlar va shu kabilardir.

Aholi daromadlarining mohiyatini tushunishda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

— har qanday jamiyatning birlamchi bo'g'ini oiladir. Demak, daromadlar muammosi, eng avvalo, oilani jami daromadlari sifatida namoyon bo'ladi;

— oila daromadlari uch manba asosida shakllanadi. Ish haqi, ijtimoiy to'lovlar va qo'shimcha (tomorqa, transport va h. k.) olinadigan daromadlar tashkil etadi.

Ma'lumki, insonning iqtisodiy faoliyati uning uchun daromad olish bilan yakunlanadi.

Daromad hillarining asosiy qismi pul shakliga ega, chunki yaratilgan mahsulotdan odamlar o'z hissalarini sarf etgan mehnatlariga qarab ishlab chiqarilgan mahsulotdan pul shaklida oladilar.

Aholi yashash darajasini quyidagicha hisoblash mumkin:

$$Яд = \frac{Mx}{Ac}$$

Bunda: *Yad* – aholining yashash darajasi;

Mh – iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish hajmi;

As – aholi soni.

«Aholi yashash darajasi»ni hisoblashda jon boshiga zarur bo'lgan iste'mol mahsulotlari hisoblanadi. U «Iste'mol savati»ni tashkil etadi.

Iste'mol savati ma'lum iste'mol darajasini ta'minlovchi tovar va xizmatlar to'plamini o'z ichiga oladi. O'zbekistonda minimum tirikchilik ne'matlarini hisoblashda normativ usul qo'llaniladi. Minimum tirikchilik ne'matlari minimal

iste'molchilar savatchasiga to'g'ri keladi. Oddiy iste'molchi savatchasiga 19 ta mahsulot kiradi. Iste'molchilar savatchasiga kiradigan mahsulotlar olimlar, biolog iqtisoschilar tomonidan tahlil etiladi va hisoblanadi. O'zbekistonda oddiy iste'molchilar savatchasida 1 kishiga mahsulotlar quyidagi miqdorda belgilangan:

Iste'mol savatchasi

№	Mahsulot nomi	O'lchovi	Oylik me'yor	Yillik me'yor
1	Non. Qora	kg	7,7	92,4
2	Non. Oq	kg	7,25	86
3	Guruch	kg	1,5	1,8
4	Vermishel's	kg	0,6	7,2
5	Shakar	kg	2,1	25,2
6	O'simlik yog'i	kg	0,85	10,2
7	Sariyog'	kg	0,3	3,6
8	Mol go'shti	kg	3,5	42
9	Kolbasa (pishirilgan)	kg	1,8	21,6
10	Kolbasa (dudlangan)	kg	1	12
11	Sut	litr	15,5	186
12	Qaymoq	kg	0,35	4,2
13	Pishloq	kg	0,2	2,4
14	Tuhum	10 dona	15	180 dona
15	Kartoshka	kg	12,5	150
16	Karam	kg	2,5	30
17	Piyoz	kg	0,85	10,2
18	Olma	kg	1	12
19	Sigareta	pachka	8	96

Daromadlarni real va nominal shakli farqlanadi:

— nominal daromad pul shaklidagi jamiki daromadni o'z ichiga oladi. Bu daromad turmush darajasini ifodalamaydi, chunki qancha noz–ne'matlar iste'mol etilganligi narh–navoga ham bog'liq. Moddiy farovonlik darajasi real daromad bilan belgilanadi;

— real daromad, iste'mol tovarlari va hilma–hil hizmatlarda ifodalangan daromad bo'lib, pul daromadining harid qobiliyatini bildiradi, turmush darajasini umumlashgan holda tavsiflaydi. Real daromad jamiki pul daromadlaridan, turli to'lovning chegirib tashlanganidan keyin qolgan qismi sof pul daromadini narh o'zgarishlariga qiyosan hisoblash orqali topiladi. Real daromadning oshgan yoki pasayganligi real daromad (R_d)da ifoda etiladi va pul daromadi indeksining (P_d) narh indeksiga (N_i) bo'lgan nisbati bilan o'lchanadi.

$$P_d = \frac{\Pi_u}{H_u} \cdot 100 \%$$

R_d – real daromad;

P_i – pul daromadi indeksi;

N_i – narh indeksi.

2. Daromadlarning tengsizligi va uning sabablari.

Lorens egri chizig'i

Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholining daromad olishdagi tafovutlari kuchayadi. Shuning uchun «aholining eng himoyasiz va muhtoj tabaqalarini o'z vaqtida qo'llab–quvvatlash esa o'z navbatida, islohotlarni muvaffaqiyatli o'tkazishning garovidir, boshlangan o'zgarish va poklanish jarayoni orqaga qaytarishga yo'l bermaydigan ijtimoiy tayanchdir... Shu sababli bozor mehanizmini joriy etishdan avval odamlarni ijtimoiy himoyalash

bo'yicha kuchli ehtiyot chora–tadbirlari oldindan ko'rib qo'yilishi ob'ektiv zaruriyatdir», degan edi I.A.Karimov²⁹.

Bozor iqtisodiyotida daromadlarning tengsizligi va ularning farqlanishi hosdir. Daromadlardagi tengsizlik kishilar ishlab topgan pul miqdorida katta farqlar bo'lishini bildiradi. Tengsizlikni asosan paydo etadigan omillar quyidagilar:

- kishilarning ish kobiliyatlari, ya'ni kuch-quvvati, aql idroki, salohiyati, zakovatini bir hil emasligi;

- bilim olish, kasb egallash, malakani oshirish imkoniyatlari bo'lgan va ish topiladigan joyda daromad ko'p bo'lsa, bunday sharoitlar yo'q joyda daromad oz bo'ladi;

- tengsizlikni oila tarkibi har hil bo'lishini ham yuzaga keltiradi. Agar oila tarkibida pul toparlar ko'p bo'lsa, uning jami daromadi ko'p bo'ladi. Aksincha bo'lsa, daromad oz bo'ladi;

- daromadlardagi farqlarni bozor holatlari o'zgarishlari ham yuzaga keltiradi. Bu ayniqsa tadbirkor daromadiga ta'sir etadi. Bozorda kutilmaganda, narh oshib ketsa, tadbirkor katta daromad topadi va aksincha bo'lsa, kutilgan daromad ham olinmaydi.

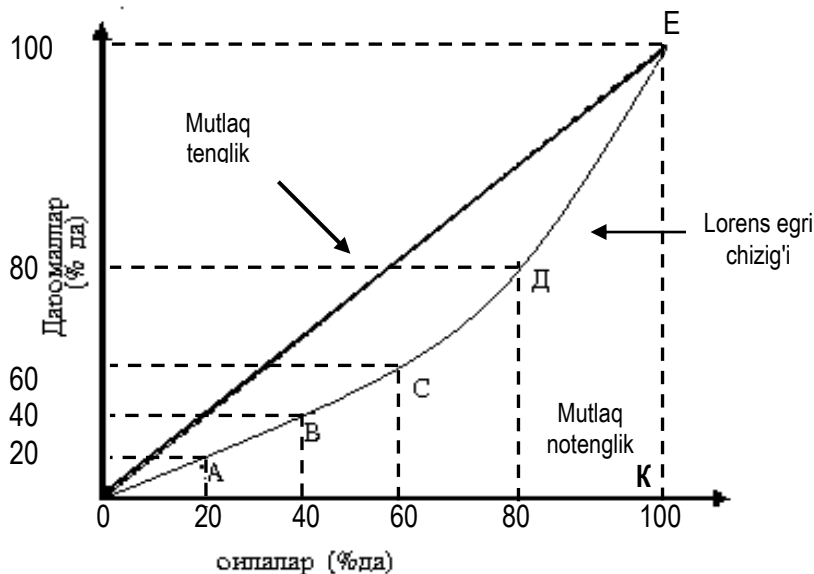
Tengsizlik yuzaki qaraganda, adolatsizlikni bildiradi, ammo adolatli va adolatsiz tengsizlik mavjudligini yoddan chiqarmaslik kerak. Yuqori malakali, demak yuqori unumli mehnat uchun past ish haqi olishdagi tengsizlik adolatsiz tengsizlikdir.

Shuningdek, tadbirkorlikda ham shahsiy xususiyatlar va tavakkalchilik darajalariga nisbatan yuqori yoki past foyda olishdagi tengsizlik ham adolatsizdir. Yoki dividend, renta kabi daromadlar ham adolatlidir. Adolatsiz daromadlar va tengsizlikni ham inkor qilib bo'lmaydi. Birjadagi kurs o'zgarishi hisobiga birdaniga katta foyda olishda adolatsizlik bor. Bu faqat omadning o'zi. Chunki bu chayqovchilik mazmunidagi daromaddir. Yirik

²⁹ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 282–bet.

puldorlarni bankka pul qo'yib, katta daromad olishi ham adolatli emas. Chunki bunda hech qanday mehnat, urinish, o'ylab ko'rish ham sodir bo'lmaydi.

Daromadlardagi tengsizlik tabiiy hol bo'lib, daromadi ozlarni yahshi ishlab pul topishga undaydi. Daromadlardagi to'g'ri farqlar aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad summasiga qarab aniqlanadi. Buning uchun oila ko'rgan yalpi daromadni uning a'zolari soniga bo'linadi.

1-rasm. Lorens egri chizig'i

Mamlakat aholisining daromadlaridagi tafovutlar darajasi tahlil etilgan da, 10% boy aholining daromadi bilan 10% kambag'al oilalar daromadi bilan taqqoslanadi. Daromadlarni notekis taqsimlanishi Lorens egri chizig'ida (rasm 1) tasvirlanadi.

Chizmada agar daromad teng taqsimlanib, oila hissassi bilan daromad hissassi bir hil bo'lganda, daromad chizig'ini to'g'ri bo'linishini ko'rish mumkin (A nuqtadan S nuqta orqali E nuqttagacha). S nuqta 60% oila 60% daromadni olganda, bu daromad tekis taqsimlanishini ko'rsatadi. Amalda bunday bo'lmaydi. Oilalarning jamiyat miqyosidagi umumiy daromaddan olgan hissassi bir hil bo'lganidan, masalan 20% oila daromadlarining 50%ni olganidan daromad chizig'i egri chiziq shakliga kiradi. (AE chizig'i) daromadlarning umumiy miqdori bilan uning taqsimlanishi o'rtasida aloqadorlik bor. Umumiy daromad kam bo'lgan sharoitda uning taqsimlanishi keskin o'zgarib turadi, daromad ko'p bo'lganda esa, taqsimlanish bir me'yorda barqaror boradi. Rivojlangan jamiyat boy bo'lganidan bunday jamiyatdagi kishilarning daromadidagi tafovutlar kam bo'ladi.

3. Kambag'allik, ijtimoiy tenglik va adolat

Ijtimoiy tenglikni ta'minlash uchun respublikada ko'p ijtimoiy tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan «kam ish haqi va boshqa to'lovlar odatda, oldindan ko'paytirilib kelindi, narh–navo o'zgarishi bilan bog'lab olib borildi, bu esa aholining to'lov qobiliyatini saqlanib qolishini ta'minladi va turmush darajasini keskin pasayib ketishiga yo'l qo'ymaydi... Shu tariqa biz eng kam, ish haqini oshirish yo'li bilan aholining o'rtacha ish haqini, pul daromadlarini ham o'z–o'zida ko'tara bordik. Bu tizim turli toifadagi hodimlar mehnat haqi darajasi o'rtasida eng maqbul nisbatlarni ta'minladi, ish haqini bevosita sarflangan mehnatning miqdori va sifatiga bog'liq qilib qo'ydi, aholining daromadlari darajasida asossiz katta tafovut bo'lishiga va aholining ijtimoiy

jihatdan tabaqalanishiga yo'l bermaydi» degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov³⁰.

Tengsizlik bor joyda kambag'allik muammosi hamisha mavjud. Bozor iqtisodiyotiga umuman to'qchilik hos bo'lsa—da, ammo aholining ma'lum qatlamlari kambag'al hisoblanadi. Hozirgi jamiyatning asosiy illatlaridan biri qashshoqlikdir. Jahondagi birorta ham mamlakat, hatto eng boy mamlakat ham hozircha undan qochib qutula olmagan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri qashshoqlik muammosi yana chuqur his etiladi. Bu hol eng avvalo kambag'allar toifasiga ijtimoiy nochor guruhlardan tashqari aholining ilgari ular jumlasiga kirmagan guruhlari, shu jumladan daromadlari o'rtacha yoki o'rtadan yuqori darajada bo'lganlar guruhlari mansub ko'plab kishilar ham kirib qolishi bilan bog'liqdir. Rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida daromad ko'p bo'lganidan davlat boylar daromadi hisobidan kambag'allar daromadini oshirib boradi. Lekin aholi o'ta boy, o'ta kambag'allar ajralib qoladi. Lekin daromadlar qanchalik adolatli bo'lmasin, yuqorida ta'kidlanganidek kambag'allik muammosi saqlanib qoladi. Agar kimningki daromadi uning eng zarur minimum tirikchilik talab ehtiyojini qondirish uchun etmasa, shu kambag'al hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda kimning kambag'al ekanligi oila daromadining oila jon boshiga to'g'ri keladigan miqdoriga qarab aniqlanadi va oila tirikchiligining minimal qiymatiga nisbatan baholanadi. Agar daromad jon boshiga tirikchilik qiymatidan past bo'lsa, oila kambag'al hisoblanadi. Albatta, kambag'allik mezon mamlakatdagi turmush darajasiga ham bog'liq. Masalan, agar Germaniya uchun kambag'al oilada jon boshiga yillik daromad 3000 marka bo'lsa, shunday daromadi oila Hindistonda to'q oila hisoblanishi mumkin. Shunday qilib, kambag'allik chegarasi har bir mamlakat sharoitida o'ziga hos xususiyatga ega.

³⁰ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston» 1998 y. 285–bet.

Bozor iqtisodiyotiga hos umumiy yana bir qoida kambag'allar soni va salmog'ining qisqarib borishiga moyilligidir, chunki ishlab chiqarishni o'sishi bilan kam daromadli oila o'rta va ko'p daromadlilar qatoridan o'rin oladi.

Buning uchun jamiyat doimo kambag'allikni tugatish yo'lidan boradi. Birinchidan — davlat kambag'allarga ishlab pul topib, to'q yashashiga sharoit va imkoniyat yaratib beradi. Ikkinchidan — kambag'allarga davlatning va firmalarning moddiy yordam berishi tashkil qilinadi. Lekin agarda kambag'allarga ko'rsatilgan g'amho'rlik bir tomondan insoniylik bo'lib, aholining qashshoqlanishidan saqlash bo'lsa, ikkinchi tomonidan bundagi ortiqchalik mehnatga intilishni pasaytirish va umuman, iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta'sir etishi mumkin. Shuning uchun albatta uning ijobiy chegarasini topa bilish muhim ahamiyatga ega. P.Samuelson va V.Nordhausning fikricha, bu oilada to'kin-sochinlik va boshqasiga kambag'allik mavjud bo'lsa, talab va taklif yomon ishlashi bozor mehanizmining aybi bilan emas, balki daromad taqsimotining kamchiligi va nomukammalligi tufayli yuz beradigan hodisadir. Bunga davlat qayta taqsimlash, orqali yordam berishi mumkin. Shundan kelib chiqqan holda, aholini ijtimoiy himoyalash masalalarini ko'rib chiqamiz.

4. Aholini ijtimoiy himoyalash

Sivilizasiyasi yuqori darajada rivojlangan jamiyat uchun bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'nalishi zarur holatdir. Bu inson manfaati, himoyasi, uning turmush darajasi muammosidan kelib chiqib, jamiyat bozor munosabatlari kamchiliklariga, ular yuzaga keltirgan salbiy oqibatlarga befarq bo'la olmaydi. Bozor rivojining ijtimoiy yo'nalishda bo'lishi, hozirgi zamon talabi bo'lib, bu sohada, ayniqsa taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasi katta.

Kambag'allik, ishsizlik, aholini ijtimoiy himoyalash muammolari bozor iqtisodiyoti taraqqiyoti natijasida o'zgarib

bormoqda. Chunki sivilizasiyasi rivoj topgan bozor iqtisodiyoti o'zining ijtimoiy yo'nalishi bilan daromad darajasini ko'tarmoqda, bu jamiyat uchun ijobiy hodisadir.

Bunday iqtisodiy taraqqiyot darajasida insonparvarlik tamoyillarining moddiy asoslari yaratilgan bo'lib, boylar va kambag'allar qarama-qarshiligini keskinligi yo'qoladi. Iqtisodiyotning demokratik tamoyili ustunligi ta'minlanib, mulkdorlar ko'payadi. Ishchi kuchi egalarining ayni vaqtda mulk egasi bo'lish imkoniyati ko'payadi. Bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'nalishi ikki tomonlama amalga oshib boradi. Birinchidan, mulk egalarining faoliyati tadbirkorlikning rivojlanishidan iborat. Mulk turlaridan qat'iy nazar, kapitalmi, ish kuchimi, ermi, pulmi baribir har biri o'z mulkidan foydalanishni ko'paytirishga harakat qiladi, uning unumdorligini oshirib, samarasini ko'paytiradi. Ikkinchidan, davlat ortiqcha daromadga ega bo'lganlarning bir qism daromadlarini markazlashtirib, kambag'allarga taqsimlab beradi va bularning farovonligini ta'minlab borishi bilan bog'liq holda amalga oshadi.

Umuman mulkdorlar ichida nufuzli bo'lishga harakat qilish asosan insoniylikni ta'minlash, insonparvar bo'lishga undaydi. Bu esa bozor iqtisodiyotidagi ijtimoiylikning eng muhim omillaridandir. Demak, bozor iqtisodiyotining o'zi ijtimoiy yo'nalishda bo'lib, farovonlikni ta'minlab boradi.

Lekin daromadlardagi tafovutlar, turmush darajasidagi past-balandlik, kambag'allik muammolari mavjud bo'lib, doimo ijtimoiy himoyani ko'ndalang qilib qo'yadi. Biz bilamizki, bevosita mehnatsiz daromad olganlarning soni ham katta, bular asosan mehnatga noloyiq odamlardir. Bularning asosini nafaqaho'rlar tashkil etadi. Iqtisod nuqtai nazaridan himoyaga muhtoj bo'lganlar asosan shulardir, demak bozor iqtisodiyoti shularning turmush darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Sivilizasiya sharoitida mehnatga noloyiq odamlarni iqtisodiy jihatdan qo'llash bozor ta'siridan himoya qilish har bir davlatning burchi bo'lib, zamonaviy nafaqa tizimini amalga oshirish, uning o'z fuqarolariga

munosabati yoki kattalarni iqtisodiy qaramlikdan qutqarib, turmush darajasini pasayishiga yo'l qo'ymasligi davlatning haqiqiy insonparvarlik vazifasini ado etishlik darajasini belgilab beradi.

Aholini ijtimoiy himoyalashda «narhlarni erkinlashtirilishi va pulni qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirish ijtimoiy himoyalash chora tadbirlari tizimidagi eng ustun yo'nalishlardan biri bo'lib keldi va shunday bo'lib qoladi... ichki iste'mol bozorini himoya qilish, ...aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish, ...ijtimoiy himoya aniq maqsadga va aholining aniq tabaqalarini qamrab oladigan bo'lishi, ...mahalla tufayli tub aholi ijtimoiy va iqtisodiy hatti-harakati tarkib topish, ...ijtimoiy ko'maklashuvda aholining aniq talablarini mo'ljallab ish tutish, shu madadning imkoni boricha ko'proq samarali bo'lishiga erishish choralari to'la-to'kis hisobga olishi lozim», – degan edi I.A.Karimov³¹.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida barcha sohalarida bo'lganidek, aholini ijtimoiy himoyalash o'ziga hos hususiyatlarga ega bo'ladi. Birinchi navbatda kambag'allashuv o'sadi, ishsizlik ko'payadi, muhtojlik oshadi. Ma'lumki, ishga yaroqsizlar – nogironlar, qariyalar, ko'p bolali oilalar to'la davlat ta'minotidadir. O'zbekistonda nafaqa tizimi bir necha bor takomillashib, yuzaga kelgan og'ir sharoitlarni e'tiborga olgan holda har tomonlama zamon talabiga javob bera oladigan darajaga etkazilgan. Nafaqa darajasi turmush darajasidan juda kam farq qiladi. Shu bilan birga aholining barcha qismi bu tizim bilan qamrab olingan. Hozir darmondsiz hech kim qolmagan. Ilgari esa faqat mehnat qilgan vaqti asosida nafaqa belgilanib, ko'pchilik mehnatga layoqati yo'qlar nafaqa olmas va haddan tashqari iqtisodiy og'ir ahvolda qolar edilar.

³¹ Karimov I. O'zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent, «O'zbekiston», 1998 y. 284–285, 291, 295, 299–betlar.

Ayniqsa bunday ahvol qishloq joylarda ko'p bo'lib, ko'pchilik ayollar shunday sharoitda edilar. Hozirgi kunda barcha qandaydir daromadga ega, nafaqalar turi ko'paygan.

Ko'p bolali onalar farzand ko'rayotganlar bolaligidan nogiron bo'lib mehnat layoqatini yo'qotganlar va shunga o'hshaganlarning hammasi to'la ijtimoiy himoya ostiga olingan. Nafaqalarning eng past miqdori belgilangan. Talabalar askarlar ham to'la davlat himoyasidadir. Daromadga ta'sir ko'rsatuvchi davlat tomonidan qo'llaniladigan chora tadbirlardan yana bir turi malum mutahassislarga belgilangan imtiyozlardir. Masalan urush qatnashchilari, baynalminalchilar, tibbiyot hizmatchilar, askarlar kabilarga bir qancha iqtisodiy engilliklar tug'dirildi. Bular qatoriga shahsiy daromad solig'idan ozod etish yoki imtiyoz berish, uy-joy to'lovi, kommunal hizmati haqi to'lashdagi imtiyozlar kiradi. Ma'lumki bunday imtiyozlar shahsiy daromadga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aholining daromadi bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy muhofazaning eng insonparvarlik hususiyati shuki, u insonning iqtisodiy erkinligi, iqtisodiy va jismoniy hayotini belgilash bilan bog'liqdir. Bu esa inson uchun eng muhim masaladir. Bu masalani to'g'ri hal qilish davlat etuklik darajasidan dalolat beradi. O'zbekiston davlatining iqtisodiy himoya sohasidagi alohida qayd qilishga sazovor tomoni bolalar taqdiri, ularga nisbatan alohida g'amho'rlik, alohida e'tibor bilan qarashdir.

Aholini ijtimoiy himoyalashning eng asosiy omillari bu ishlab chiqarishni barqarorlashtirish va muttasil rivojlantirish, davlat mablag'lari bilan mehnat jamoalari, jamoat va hayriya tashkilotlari jamg'armalarining mablag'laridan keng foydalanish, insonlarning kuch qobiliyatlaridan to'la-to'kis foydalanishni ta'minlashga loyiq bo'lgan kuchli boshqarish mehanizmini vujudga keltirish hisoblanadi. Aholi daromadlari va turmush darajalari o'rtasida asossiz katta farqlarni oldini olish va ijtimoiy barqarorlikni shakllantirish, qashshoqlikka qarshi kurashishni asosiy yo'llaridan biridir.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, aholini ijtimoiy himoyalash bozor iqtisodiyotining tarkibiy qismiga aylanib ketgan. Shuning uchun ham ijtimoiy himoyalash asoslarini davr talablari asosida shakllantirish zarur, bundagi kechikish bozor sohasidagi muvaffaqiyatlarga teskari ta'sir ko'rsatishiga olib keladi. Buning oldini olib borish ayni vaqtda bozor iqtisodiyotiga o'tishni tezlashtiradi va bundagi og'irlik, yo'qotishlarni kamaytiradi. Iqtisodi rivojlangan kuchli mamlakatlar tajribalari bozorni boshlang'ich davridayoq uning harakatiga ijtimoiy yo'nalish mazmunini berish madaniyatli bozor iqtisodiyotiini yaratishdagi zarur shart ekanligini ko'rsatmoqda.

Lekin bozor mehanizmining mavjud ekanligi iqtisodiy tengsizlikni yo'qotmaydi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda, zimmaga olingan vazifalarni amalga oshirishda aholining siyosiy va ijtimoiy faolligini kuchaytirish juda muhim ahamiyat kasb etayotganligini alohida ta'kidlash kerak.

Asosiy atama va tushunchalar

Nominal daromad, real daromad, daromadlarning notekisligi, Lorens egri chizig'i, Mutlaq tenglik, Mutlaq tengsizlik, Djini koeffisienti, kambag'allik darajasi, minimum tirikchilik ne'matlari, iste'molchilar savatchasi, ijtimoiy siyosat.

M U N D A R I J A

1–mavzu. MILLIY IQTISODIYOTNING ASOSIY MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLARI.....	3
1. Yalpi milliy mahsulot ijtimoiy ishlab chiqarishning asosiy ko'rsatkichi.....	3
2. Sof milliy mahsulot, milliy daromad va milliy hisob tizimidagi boshqa ko'rsatkichlar.....	5
3. Narh darajasi. Nominal va real YaMM.....	6
4. Sof iqtisodiy farovonlik va yalpi milliy mahsulot.....	8
2-mavzu. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA DAVLATNING O'RNI.....	9
1. Bozor iqtisodiyotining davlat tomonidan boshqarish zarurligi.....	9
2. Davlatning iqtisodiy siyosatiga nazariy jihatdan yondoshishi.....	14
3. Davlatning iqtisodiy siyosati va davlatning boshqarish mexanizmlari.....	17
3-mavzu. IJTIMOIIY ISHLAB CHIQRISHNING DAVRIYLIGI. ISHSIZLIK VA INFLYASIYA.....	20
1. Ijtimoiy ishlab chiqarishning mohiyati.....	20
2. Iqtisodiy rivojlanishning davriyligi. Iqtisodiy sikl va uning bosqichlari.....	21
3. Pulning qadrsizlanishi.....	24
4. Ishsizlik va inflyasiya o'rtasidagi bog'liqlik. Fillips egri chizig'i.....	34
4–mavzu. IQTISODIY O'SISH VA MILLIY BOYLIK.....	37
a. Iqtisodiy o'sishning mohiyati va omillari.....	37
2. Iqtisodiy o'sish turlari.....	40
3. Iqtisodiy o'sish modellari.....	43
4. Milliy boylik tushunchasi va uning tarkibiy tushunchasi.....	47
5–mavzu. PUL–KREDIT TIZIMI. DAVLATNING MONETAR SIYOSATI.....	51

1. Pul muomalasi. Pulga talab. Pulning taklifi.....	51
2. Kredit va uning bozor iqtisodiyotidagi o'rnini.....	55
3. Davlat kredit tizimining tuzilishi. Bank va bank operatsiyalari.....	58
4. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklari hamda ularning vazifalari.....	62
5. Pul–kredit (monetar) siyosatning olib borish tamoyillari va vositalari.....	65
6-mavzu. DAVLATNING SOLIQ SIYOSATI.....	71
1. Soliq siyosati, uning tabiati, vazifalari va tamoyillari.....	71
2. Soliqlarning asosiy turlari. Hozirgi zamonda O'zbekistonda soliq tizimining mohiyati.....	76
3. Davlatning fiskal siyosati va iqtisodiy barqarorlik.....	84
7-mavzu. MOLIYA TIZIMI DAVLATNING MOLIYA-BYUDJET SIYOSATI.....	86
1. Moliyaning mohiyati va vazifalari.....	86
2. Davlat byudjeti va uning tuzilishi.....	92
3. Byudjet kamomadining muammolari va davlat qarzi.....	96
8-mavzu. MAKROIQTISODIY MUVOZANAT SHARTLARI. MILLIY DAROMAD ARAJASINI ANIQLASH.....	98
1. Makroiqtisodiy muvozanat tushunchasi	98
2. Jami talab va jami taklif.....	99
3. Makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlash.....	101
4. Iqtisodiyotni tartiblash muammolari.....	103
9-mavzu. MEHNAT MUNOSABATLARI VA ISH HAQI...106	106
1. Ish haqining iqtisodiy mazmuni.....	106
2. Ish haqi to'lash turlari.....	109
3. Mehnat bozori.....	113
4. Ish haqi belgilashda kasaba uyushmalarining o'rnini.....	119

10–mavzu. AHOLI DAROMADLARI VA	
DAVLATNING IJTIMOIIY SIYOSATI.....	122
1. Aholi daromadlari va ularning shakllanish manbalari.....	122
2. Daromadlarning tengsizligi va uning sabablari.	
Lorens egri chizig'i.....	127
3. Kambag'allik, ijtimoiy tenglik va adolat.....	130
4. Aholini ijtimoiy himoyalash.....	132